

## Vietinė savisauga (savigyna) Lietuvoje nacių Vokietijos okupacijos metais (1941–1944)\*

*Šio tęstinio (dviejų dalių) straipsnio tikslas – nušviesti istoriografijoje beveik netyrinėtą Lietuvos gyventojų vietinės savisaugos organizavimąsi nacių Vokietijos okupacijos metais, jos atsiradimo priežastis, eigą, konkrečias istorines aplinkybes ir veiksnius, skirtingus okupantų vokiečių, „lietuviškosios savivaldos“ administracijos, nacionalinio antinacinio pagrindžio interesus, nuostatas, požiūrius į vietinę savisaugą, realizuotas jos organizacines formas.*

*Atsižvelgiant į istoriografijoje susidariusią padėtį, vienas svarbiausių šio straipsnio uždavinių yra įrodyti, kad ginkluotos savisaugos kūrimasis ir paplitimas 1943 m. rudenį ir vėliau, ypač Pietryčių ir Rytų Lietuvoje, buvo masinis vokiečių okupacijos metų reiškiny.*

### PRIELAUDŲ GINKLUOTAI SAVISAUGAI SUSIDARYMAS

Palankesnės sąlygos kurtis vietinės savisaugos struktūroms Lietuvoje susidarė 1943 m. rudenį. Tų metų vasaros ir rudens kariniai politiniai įvykiai Vokietijai nieko gero nežadėjo. Po karinės katastrofos prie Stalingrado 1943 m. pradžioje pastangos atgauti strateginę iniciatyvą nebuvo sėkmingos: 1943 m. vasarą sužlugo puolamoji „Citadelės“ operacija, kurią vykdant bandyta pulti

tarp Charkovo ir Oriolo giliai į vokiečių užimtą teritoriją įsiterpusį sovietų kontroliuojamą Kursko kyšulį. Ši operacija Rytų fronte buvo paskutinis didelis vokiečių kariuomenės strateginis puolimas ir esminio posūkio („persilaužimo“) kare momentas. Nuo tol vokiečiai tik gynėsi, o Raudonoji armija puolė visu frontu. Iki 1943 m. spalio pradžios vokiečiai buvo atblokti toli į vakarus, frontas sustojo ne per toliausiai nuo Latvijos (ir Lietuvos) rytinių sienų.

Lietuvoje 1943 m. vasarą suaktyvėjo sovietinis ginkluotas pagrindis (iš esmės tik tada realiai prasidėjo organizuotos ir aktyvios jo veiklos laikotarpis). Jau liepos pabaigoje Lietuvos partizaninio judėjimo štabo (LPJŠ) viršininkas Maskvoje Antanas Sniečkus sovietinio pagrindžio vadovams Lietuvoje davė direktyvą imtis ryžtingų priemonių sužlugdyti derliaus nuėmimo, žemės ūkio produktų paruošų darbus, organizuoti duoklių atidavimo sabotажą<sup>1</sup>. Raudonieji partizanai pradėjo deginti valstybinius, stambesnius valstiečių ūkius, sandėlius. Svarbiausios jų veiklos kryptys: 1) diversijų geležinkeliuose (vadinamojo „bėgių karo“) vykdymas bandant sutrikdyti fronto aprūpinimą; 2) ūkinės veiklos, ypač žemės ūkio gamybos, dezorganizavimas, kova dėl 1943 m. derliaus. Nuo 1943 m. rudens Lietuva jau nebebuvo tolimas fron-

\* Pradžią žr. žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ 2001 m. Nr. 2(10), p. 44–61.

tui ir ramus Vokietijos vermachto užnugario kraštas. Sovietinė propaganda prabilo apie greitą Lietuvos ir kitų „tarybinių Pabaltijo respublikų“ išvadavimą.

Taip pat ir vokiečiams, jų kariuomenei traukiantis iš okupuotų teritorijų rytuose, Lietuva darėsi vis svarbesnis užnugario kraštas kariniu strateginiu ir Vokietijos bei fronto aprūpinimo maistu bei žaliavomis atžvilgiu. Jie buvo priversti stiprinti savo karinių komunikacijų apsaugą, užtikrinti sąlygas ūkiniam gyvenimui funkcionuoti. Taigi dėl išorės ir vidaus sąlygų Lietuvoje turėjo keistis ir iki tol nepalankus vokiečių požiūris į vietinės savisaugos kūrimąsi. Juo labiau kad blogėjant padėčiai fronte okupantai buvo priversti išsiųsti iš Lietuvos į Rytus (ir kartu silpninti) savo karines policines pajėgas.

Kovodami su stiprėjančiu raudonuoju ginkluotu pogrindžiu, vokiečiai nuo 1943 m. rudens Lietuvoje pradėjo vykdyti žiaurias masinio teroro ir keršto akcijas. Lietuvos generalinis komisaras Adrianas von Rentelnas 1943 m. rugsėjo 9 d. slaptoje instrukcijoje pirmajam Lietuvos generaliniam tarėjui Petriui Kubiliūnui nurodė, jog „pasikėsinimų padažnėjimas ant geležinkelių, kelių ir tiltų“ verčia jį imtis „energingų priemonių“, esą įvykdyti „pasikėsinimus“ neįmanoma „bent be pasyvaus gyventojų dalyvavimo“. Paskelbta, kad už bet kokius sabotažo veiksmus bus atsakingi vietos gyventojai: įvykus „atentatams“ artimiausių namų grupės ir vietovės be atodairos bus sunaikintos, o gyventojai išvežami<sup>2</sup>.

Taigi A. von Rentelnas informavo P. Kubiliūną apie „kolektyvinės atsakomybės“ – iš esmės nusikalstamo pobūdžio principo ir baudžiamųjų represinių priemonių jį realizuojant vykdymą, kai už diversijas turėjo būti masiškai represuojami nekalti civiliai gyventojai.

Vykdydamas A. von Rentelno instrukciją P. Kubiliūnas 1943 m. rugsėjo 15 d. pa-

sirašė „Atsišaukimą į Lietuvos gyventojus“; jame, tarsi atsiribodamas nuo vokiečių masinių represijų, pažymėjo, kad atsakomybę už pasikėsinimus skirti apylinkės gyventojams nutarusi „vokiečių civilinė valdžia Lietuvoje“. Pakartojęs A. von Rentelno grasinimus, P. Kubiliūnas ragino Lietuvos gyventojus visomis jėgomis prisidėti prie kovos su „bolševikiniu elementu, kad būtų apsaugotas viešasis susisiektimas ir tvarka, o tuo ir pačių gyventojų gerovė“<sup>3</sup>.

A. von Rentelno ir P. Kubiliūno pasirašyti dokumentai šiek tiek „atsiliko“ nuo įvykių ir paskelbti pavėluotai: masinės represijos Lietuvoje jau buvo pradėtos vykdyti, jos aki-vaizdžiai bylojo, kad perspėjimai ir grasinimai nėra tušti žodžiai. Vokiečių baudėjai 1943 m. rugsėjo 8 d. sudegino Fermos kaimą, rugsėjo 11 d. – Lazdėnus (Trakų aps.), Dryžulius (Družylis) prie Nemenčinės, rugsėjo 30 d. – Šarkiškės (Alytaus aps., Varėnos vlsč.), spalio 13 d. – Miliūnų, Lauciūnų ir Šlapekių kaimus (Rokiškio aps.). Baudinimų ir grasinimų kampanija tęsėsi: sudeginus didelį Miliūnų kaimą, oficioze „Ateitis“ rašyta, jog „tai yra paskutinis įspėjimas visiems tiems, kurie remia gaujas“, grasinta, kad ir toliau „kiekvieną atvejų bus elgiamasi be atodairos“<sup>4</sup>.

Šias okupantų vokiečių masines represijas lėmė ne tik suaktyvėjusi raudonųjų partizanų diversinė teroristinė veikla, bet ir skelbtų mobilizacijų nesėkmės Lietuvoje. 1943 m. rugpjūčio mėn. vokiečiai visoje Lietuvoje pradėjo rengti iki tol neregėto masto žmonių gaudynes ir kitas savavaliavimo akcijas. Nuo rugpjūčio 23 d. iki rugsėjo 10 d. Rytų Lietuvoje buvo vykdoma operacija „Sommer“ („Vasara“). Ją galima laikyti didžiausia ir žiauriausia vokiečių okupantų Lietuvoje vykdyta baudžiamąja akcija, kurios metu buvo gaudomi žmonės, grobiamas gyventojų turtas; tada nusiaubtos Švenčionių, Svyrių, Ašmenos apskritys. Žmonių gaudynės persirito per buvusią de-

markacijos liniją į „etnografinę“ Lietuvą. Vokiečių represinė politika Rytų Lietuvoje pradėjo įgauti ryškių antilietuviškų bruožų (iki tol įvairios represijos vykdytos daugiausia prieš lenkus). Tai kėlė ypač didelį nerimą lietuvių savivaldos administracijos pareigūnams.

Įvykiai Rytų Lietuvoje, apskritai „lietuviškiems interesams“ grėsmingai besiklostanti padėtis vertė lietuvių savivaldos administraciją susirūpinti gyventojų saugumu, apsaugoti juos tiek nuo vokiečių baudėjų, tiek nuo besiplečiančio „banditizmo“ teroro. Jai nesvetimi buvo ir siekiai svariau prisidėti prie kovos su „bolševizmu“. 1943 m. rugpjūčio pabaigoje, per patį baudžiamosios ekspedicijos siautėjimo Rytų Lietuvoje įkarštį, Vilniaus apskrities viršininkas Kostas Kalendra, Vilniaus miesto burmistras Karolis Dabulevičius ir lietuvių saugumo policijos Vilniaus apygardos viršininkas Aleksandras Lileikis atvyko į Kauną pas P. Kubiliūną ir prašė jį imtis priemonių vokiečių baudžiamajai operacijai sustabdyti. Kiek pasispyriojęs P. Kubiliūnas pažadėjo įsikišti į įvykius ir bandyti sustabdyti represijas.

Analizuojant 1943 m. rudens įvykius, galima įžvelgti ir lietuvių savivaldos administracijos viršūnių siekius pasinaudoti vokiečiams nepalankiai besiklostančia situacija, sustiprinti savo padėtį, perimti iš jų daugiau realios valdžios galių. Lietuvių savivaldos pareigūnai vokiečiams vietoj represijų siūlė „perspektyvesnį“ būdą – įtraukti vieto gyventojus į antipartizaninę kovą ir efektyviai juos šioje kovoje panaudoti. Vokiečiams pasiūlyta Lietuvoje kurti ginkluotą savisaugą ir per ją įtraukti gyventojus į kovą su „banditizmu“.

Galima daryti prielaidą, kad ir patys vokiečiai suvokė, jog represinės politikos griežtinimas yra neperspektyvus. Lietuvių pagrindžio šaltinių duomenimis, lankydamasis Kaune 1943 m. rugpjūčio pabaigoje

Vokietijos reicho ministro užimtoms Rytų sritims Alfredo Rosenbergo pavaduotojas dr. Alfredas Meyeris davė nurodymus kuo racionaliau panaudoti ekonominius krašto pajėgumus, su gyventojais elgtis „švelniai“, tačiau stebėti konspiracinį organizavimąsi ir rauti jį „iš pat šaknų“<sup>5</sup>. Šios rekomendacijos atspindėjo siekius tęsti ligtolinę pragmatinę okupacinę politiką ir neigiamą nusistatymą represijų stiprinimo tendencijoms, kurios būtų tik apsunkinusios karą pralaiminčiai ir silpnėjančiai Vokietijai pasinaudoti Lietuvos ekonominėmis, ypač žemės ūkio, galimybėmis. Apskritai šios nuostatos buvo A. Rosenbergo ministerijos vykdytos švelnesnės ir lankstesnės okupacinės politikos atspindys. Masinės represijos grėse antivokiško nacionalinio pasipriešinimo išsiplėtimu net iki ginkluotų formų (taip pat būtų susidariusios palankios aplinkybės stiprėti ginkluotam sovietiniam pagrindžiui), trikdė prievolių ir duoklių vykdymą<sup>6</sup>.

Generalinis komisaras A. von Rentelnas ir kiti civilinės okupacinės valdžios Lietuvoje pareigūnai buvo linkę eiti į kompromisus, pritarti siūlymams apginkluoti gyventojus ir pagaliau leisti kurti ginkluotą savisaugą.

### **VOKIEČIŲ IR LIETUVIŠKOSIOS ADMINISTRACIJOS PAREIGŪNŲ SUSITARIMAI KURTI GINKLUOTĄ SAVISAUGĄ**

1943 m. rugsėjo pradžioje Lietuvos oficialioje spaudoje nebuvo žinių apie ginkluotos savisaugos kūrimą. Antai „Panevėžio apygardos balsas“ rugsėjo 4 d. ragino „ten, kur siaučia bolševikiniai banditai“, organizuoti „naktines sargybas“<sup>7</sup>, t. y. vis dar neginkluotas savisaugos struktūras.

Tačiau tą pačią dieną Lietuvos generaliniai tarėjai svarstė priemones, kaip su-

stabdyti vokiečių baudžiamąją operaciją Rytų Lietuvoje, užkirsti kelią jų žiaurumams ir savavaliavimams. Nutarta kreiptis į generalinį komisarą A. von Rentelną siūlant jam Lietuvos gyventojų mobilizaciją ir prievolių klausimus pavesti spręsti lietuvių savivaldos administracijai. A. von Rentelnas sutiko svarstyti šį pasiūlymą.

Rugsėjo 7 d. įvyko generalinių tarėjų ir vadinamosios Lietuvos Tarybos (išrinkta 1943 m. balandžio 5 d. „visos Lietuvos atstovų konferencijoje“ ir veikė kaip patariamasis organas prie Lietuvos pirmojo generalinio tarėjo P. Kubiliūno) posėdis. Jo metu P. Kubiliūnas pranešė, kad generalinis komisaras A. von Rentelnas norįs pateikti savo pasiūlymą. Posėdis nutrauktas, visi generaliniai tarėjai ir keletas „Lietuvos Tarybos“ atstovų nuvyko pas A. von Rentelną. Įvyko pasitarimas su vokiečių okupacinės civilinės valdžios atstovais. Be A. von Rentelno, jame dalyvavo Generalinio komisarato Politinio skyriaus viršininkas Richardas von Stadenas, Pagrindinio ūkio skyriaus vadovas Rudolfas Pense ir kiti aukšti vokiečių pareigūnai.

Pasitarime A. von Rentelnas pirmiausia pareikalavo darbams į Vokietiją 60 tūkst. Lietuvos žmonių. Generaliniai tarėjai siūlė tik 20 tūkst. Pasiektas kompromisinis sprendimas: vokiečiai nusileido ir sutiko, o lietuvių savivaldos administracija įsipareigojo iki 1943 m. lapkričio 7 d. darbams į Vokietiją mobilizuoti 30 tūkst. žmonių.

Matyt, padrąsinti A. von Rentelno daromų nuolaidų P. Kubiliūnas ir Jonas Pyragius (nuo 1943 m. gegužės pabaigos P. Kubiliūno pavaduotojas vidaus reikalams, vėliau generalinis tarėjas vidaus reikalams) vokiečiams pasiūlė kovai su „desantininkais“ ir kitais diversantais organizuoti „apsaugos būrius“ iš maždaug 30 tūkst. vyrų. Šie būriai turėjo veikti apskričių viršininkų žinioje, jiems neturėjo būti vadovaujama iš „vieno centro“. Konkretesnių duomenų apie lietu-

viškosios administracijos pareigūnų pasiūlymus nėra, tačiau galima manyti, kad iš esmės tai buvo anksčiau (dar 1942 m.) parengta ir vokiečiams siūlyta ginkluotos savisaugos struktūra.

Lietuvos generaliniam komisarui A. von Rentelnui sutikus „derėtis“, „apsaugos būrių“ organizavimo klausimus pradėta svarstyti nedelsiant. Svarstant būrių apginklavinimą, vokiečiai nieko konkretaus nežadėjo, tik pabrėžė, kad bus duodami leidimai įsigyti ginklams, o jais apsirūpinti turės „patys lietuviai“. Vokiečių poziciją būrių apginklavimo klausimu rodė pasitarime dalyvavusio R. von Staden pasakyti žodžiai: „Ginklų krašte užtenka, tik leidimų jiems reikia“<sup>8</sup>. (Šis aukštas vokiečių pareigūnas, matyt, pirmiausia turėjo galvoje gyventojų nelegaliai turėtus ginklus.)

Pasiekus minėtus susitarimus, vokiečiai sustabdė baudžiamąją operaciją Rytų Lietuvoje<sup>9</sup>, o lietuviškoji administracija nedelsdama pradėjo organizuoti ginkluotus „apsaugos būrius“ (netrukus juos oficialiai pradėta vadinti „vietiniais savisaugos“ būriais). P. Kubiliūnas, „kruopščiai suderinęs visas detales“ su A. von Rentelnu, SS ir policijos vadu Lietuvoje generolu majoru Hermanu Harmu, 1943 m. rugsėjo 15 d. pasirašė „Vietinių savisaugos būrių taisykles“. Šiame nedideliame 10-ties punktų dokumente glaustai deklaruoti būrių steigimo tikslai ir svarbiausi organizaciniai principai. Vietiniai savisaugos būriai turėjo būti steigiami valsčiuose „gyventojų turtui ir gyvybei saugoti, o taip pat kovoti su bolševikinio elemento banditizmu“; tarnyba juose skelbta „garbės tarnyba“; būriai turėjo veikti apskričių viršininkų žinioje; būrių nariai turėjo būti ginkluojami (ar patys ginkluotis) pagal gebiet-skomisarų (sričių (apygardų) komisarų) išduotus pažymėjimus šaltiesiems ir šaunamiesiems ginklams laikyti einant savisaugos tarnybą; būriams valsčiuose turėjo vadovauti apskričių viršininkų paskirti vadai; būrių

nariais galėjo būti vyrai nuo 16 m. amžiaus; juos priimti turėjo apskrities viršininkas, aprobavimo ir priežiūros teisę vykdyti – gebietskommisarai; reikalui esant, apskričių viršininkai galėjo sujungti kelių gretimų valsčių būrius; būrių nariams, kurie eidami savo pareigas būtų sužeisti ir netekę darbingumo ar sveikatos, taip pat žuvusiųjų šeimoms numatytos skirti policininkų pensijos ar pašalpos; nusizengusieji tarnybinei drausmei apskričių viršininkų turėjo būti šalinami iš būrių ir baudžiami, ypač panaudoję ginklą „ne tarnybiniam reikalui“; į vietinius savisaugos būrius turėjo būti perorganizuojama „garbės“ policija<sup>10</sup>.

Šios „taisyklės“ apskričių viršininkams išsiuntinės rugėsio 16 d., jos detalizuotos ir aiškintos vėlesniuose P. Kubiliūno aplinkkraščiuose („bendraraščiuose“). Rugėsio 17 d. aplinkraštyje Nr. 1 nurodoma, kad savisaugos būriai turi būti steigiami visuose Lietuvos generalinės srities valsčiuose ir pradėti veikti iki spalio 1 d. Vietinių savisaugos būrių struktūra numatyta tokia: valsčiuose – būriai, seniūnijose – skyriai, kaimuose – grandys, sudarytos iš ne mažiau kaip 5 vyrų.

1943 m. spalio 1 d. aplinkraščiu Nr. 2 P. Kubiliūnas nurodė „pirmaeilių“ Kauno, Vilniaus, Šiaulių ir Panevėžio miestų burmistrams steigti miestų savisaugos būrius „kovai su priešiškais gaivalais“; šie būriai turėjo pradėti veikti iki spalio 15 d.<sup>11</sup>

Be to, P. Kubiliūnas rugėsio 26 d. paskelbė apie susitarimą su Lietuvos saugumo srities komendantu generolu majoru Emiliu Justu organizuoti „atskirą, pastovų lietuvišką dalinį“, sudarytą iš 3 tūkst. vyrų. Šis dalinys turėjo saugoti „viešuosius susisiekimo kelius“, pastatus ir įrenginius, gyventojų turą, padėti vietinės kaimų ir miestų savisaugos būriams; jis turėjo veikti tik Lietuvos generalinės srities teritorijoje<sup>12</sup>.

Šio dalinio steigimo idėjos ir atsiradimo istorija vietinės ginkluotos savisaugos siste-

moje nėra aiški. Nors lietuviškų karinių formuočių kūrimu buvo suinteresuotos abi pusės (vokiečiai ir lietuviškoji administracija), galima manyti, kad iniciatyvą steigti dalinį parodė vokiečiai. Galbūt jį steigti pareikalauta už suteiktą teisę kurti ginkluotą vietinę savisaugą.

Pažymėtina, kad su aukštais vokiečių pareigūnais suderintuose dokumentuose dėl ginkluotos savisaugos kūrimo neatsispindėjo jokie politiniai lietuvių tautos siekiai, tačiau, be abejo, jų būta: vietinė ginkluota savisauga bent iš dalies sieta su lietuviškųjų ginkluotųjų pajėgų atkūrimu. Šiuose dokumentuose deklaruojami ir pabrėžiami tik gyventojų „gyvybės ir turto“ gynimas, kova su sovietiniais partizanais. (Beje, šie tikslai akcentuojami ir sovietinio pogrindžio šaltiniuose.) Apskritai lyginant su 1942 m. ginkluotos savisaugos kūrimo projektu, 1943 m. rudens projektas buvo tarsi supaprastintas jo variantas.

Įdomu tai, kad visuose dokumentuose, susijusiuose su vietinės savisaugos struktūrų kūrimu, nebuvo deklaruojamas ir keliamas tikslas kovoti su lenkų pogrindžiu Lietuvoje ir jo ginkluota jėga – Armija krajo, kuri jau nuo 1943 m. rudens kėlė grėsmę vokiečių (ir lietuvių savivaldos valdžios) politiniams interesams, o Rytų ir Pietryčių Lietuvoje – bent iš dalies ir gyventojams, visų pirma lietuviams, jų „turtui ir gyvybei“. Lietuviškajai administracijai turėjo rūpėti šio krašto saugumas, lenkų partizanų pavojus. Tačiau vietinė savisauga buvo orientuota tik į kovą su sovietiniu ginkluotu pogrindžiu. Tai, matyt, lėmė okupantų vokiečių siekis neleisti išpliekti lietuvių ir lenkų ginkluotam konfliktui bei kiti pragmatiniai politiniai jų interesai.

Galima tik stebėtis lietuvių savivaldos administracijos dideliais planais ir užmojais, greitais jų įgyvendinimo terminais steigiant ginkluotą vietinę savisaugą, ypač turint galvoje okupuotos Lietuvos visuome-

nės nuotaikas, menkus visų iki tol vykdytų mobilizacijų rezultatus. Jeigu į vietinės savisaugos būrius būtų įstoję 20–30 tūkst. gerai ginkluotų vyrų, jie būtų sudarę kur kas gausesnę karinę jėgą negu išsklaidyti, demoralizuoti lietuvių savisaugos (policijos) batalionai (juose 1943 m. pabaigoje tarnavo ne daugiau kaip 8–10 tūkst. vyrų).

Antra vertus, tai rodo, kad į vietinės ginkluotos savisaugos kūrimą žiūrėta kaip į kokybiškai naują savisaugos darinį, kuris turėjo užtikrinti gyventojų ir viso krašto saugumą, sėkmingai kovoti su raudonuoju „banditizmu“. Matyt, tikėtasi, kad sėkmę lems naujos istorinės aplinkybės, realiai išsiplėtojusi raudonųjų partizanų agresyvi veikla, fronto ir Raudonosios armijos artėjimas, kartu ir naujos sovietinės okupacijos grėsmė.

Taigi 1943 m. rugsėjo pradžioje vokiečių ir lietuviškosios administracijos susitarimais pasiektas lūžis kuriant Lietuvoje ginkluotą gyventojų savisaugą. Vokiečiai pagaliau leido ją kurti, tačiau liko neišspręsti jos apginklavimo, aprūpinimo ginklais klausimai ir tai tapo viena svarbiausių kliūčių, sutrukdyusių jos kūrimuisi.

## SKIRTINGI POŽIŪRIAI Į GINKLUOTOS SAVISAUGOS KŪRIMĄ

Okupuotoje Lietuvoje legaliai ir nelegaliai veikusios įvairios politinės jėgos skirtingai vertino ginkluotos savisaugos kūrimo perspektyvą. Aiškūs ir nedviprasmiški buvo tik jos kūrėjų – lietuviškosios administracijos ir jėgos, prieš kurią ji kurta, – sovietinio pagrindžio Lietuvoje atstovų požiūriai.

Pirmąjį požiūrį išreiškė oficiali spauda; ji ginkluotos savisaugos kūrimą entuziastingai vertino kaip „patikimiausią ir radikaliausią priemonę kovoti su bolševikiniu banditizmu“, kaip suteiktą tautai „teisę organizuotai gintis“, „epochinį egzaminą“,

kurią privalu išlaikyti, nes nuo to esą priklausė „mūsų ateitis, saugumas, laisvė“, kaip „tikrą posūkį“ užtikrinant kaimo saugumą. Ginkluotos savisaugos būriai turėjo „tankiu tinklu apdengti visą Lietuvos teritoriją“, jos nariai turėjo būti „budriaisiais sargais“, saugančiais gyventojų turtą ir gyvybę, neleidžiančiais ardyti krašto rimties. Kartu spaudoje, matyt, atsižvelgiant į karo pradžios įvykius (keršto ir sąskaitų suvedinėjimo akcijas) buvo perspėjami „neatsakingieji“, aiškinta, jog suteikta teisė ginkluotis negalima piktnaudžiauti. „Reikia užmiršti bet kokias praeitės sąskaitas, nepasiduoti melagingiems skundikų kiršinimams, kiekviename žingsnyje jausti savo darbų atsakomybę prieš tautą... Mūsų tautai jokių kitų tikslų negali būti – tik išsaugoti žmones ir turtą“<sup>13</sup>. Tokia agitacinė kampanija, be abejo, veikė Lietuvos kaimų ir miestelių (ypač tų, kuriems raudonųjų partizanų keliamas pavojus buvo realus) žmonių sąmonę ir apsisprendimą stoti į ginkluotus savigynos būrius.

Lietuvių savivaldos administracijai (kartu ir vokiečiams) neabejotinai buvo svarbi ne tik ginkluotos savisaugos karinė funkcija – slopinti sovietinį pagrindį, bet ir politinis aspektas – kad vietos gyventojai dalyvautų kovoje su raudonaisiais partizanais. Ginkluota savisauga vokiečiams leido išvengti jų interesams žalingų, antivokiškas nuotaikas keliančių, nepopuliarių antipartizaninių veiksmų, baudžiamųjų (keršto) akcijų, nuo kurių kentėjo civiliai gyventojai. Tačiau svarbiausia, be abejo, buvo tai, kad 1943 m. rudenį dėl katastrofiškai blogėjančios padėties karo frontuose vokiečiai savo užnugaryje jau neturėjo pakankamai jėgų kovoti su sovietiniu partizaniniu judėjimu ir kovos su juo našta bent iš dalies norėta perkelti ant gyventojų pečių.

Šios aplinkybės ir lėmė apskritai palankų vokiečių nusistatymą ginkluotos savisaugos

Lietuvoje kūrimo atžvilgiu. Tačiau tokį jų nusistatymą galima apibūdinti kaip „priversitinį“, netvirtą, toli gražu nevieningą. Savisaugos kūrimo, ypač jos apginklavimo, klausimu vokiečių nuomonės skyrėsi. Vokiečių okupacinio režimo Lietuvoje pareigūnai, geriau pažinę padėtį ir visuomenės nuotaikas, buvo linkę eiti į kompromisus, o jų viršininkų, Vokietijos ir aukštų Ostlando pareigūnų nusistatymas savisaugos kūrimo Lietuvoje, civi-

lių gyventojų apginklavimo klausimais buvo nepalankus, net griežtai neigiamas.

Tai aiškiai matyti iš reicho ministerijos užimtoms Rytų sritims Politikos štabo vadovybės šefo, SS obergruppenfiurerio Gotlobo Bergerio 1943 m. spalio 11 d. rašto dėl „Ginklų lietuvių savisaugos daliniams“, adresuoto Lietuvos generaliniam komisarui A. von Rentelnui. G. Bergeris A. von Rentelnui rašė:

*„Mielas drauge von Renteln!*

*Savo laiku buvusiame pasitarime tik labai nenoromis pritariau lietuvių savisaugos steigimui. Prižadėjau pasirūpinti, kad ginklai būtų išduoti:*

*1) vokiečiams repatriantams,*

*3) patikimiems lietuviams, ir tokie ginklai, kurių Lietuvoje dar nėra įvesta. Man šiandieną praneša, kad Jūs norite suorganizuoti 20 000 vyrų savisaugą. Tatai yra visiškai negalima. Apginkluoti 20 000 lietuvių, kurie ligi šiol nieko nepadėjo Reichui, reikštų kviestis baisų pavojų.*

*Iš tų 20 000 vyrų mažiausiai 15 000 išeitų prieš mūsų dalinius šių metų žiemą mūsų policijos vykdysimos griežtos akcijos metu. Toliau tatai reikštų, kad mes lietuviams, kurių nė vienas nedalyvauja fronto kovoje, pripažįstame ypatingą teisę – steigti savą kariuomenę.*

*Tatai laikau tiesiog nusikaltimu. Su tuo niekas nesutiktų, mažų mažiausia pats fuehreris“<sup>14</sup>.*

G. Bergeris 1943 m. spalio 12 d. į Berlyną sušauktiems vokiečių propagandos įstaigų vadovams gyrė Latvijos ir Estijos gyventojus: jie „visuomet rodę gerą elgseną“, jų daliniai kovojo fronte. Jis neprieštaravo, kad Gudijoje būtų „sutelkti ir apginkluoti geros valios ūkininkai“. Jo manymu, tai būtų pagerinę padėtį vokiečių kontroliuojamose srityse, būtų buvusi suvaržyta partizanų veikla.

Išskirtinai blogai G. Bergeris atsiliepė apie Lietuvą. Esą Lietuvoje gyventojų „mes nelaimėjom ir negalėsime laimėti“. Jis kritikavo pernelyg „švelnią“ Lietuvos generalinio komisaro A. von Rentelno okupacinę politiką Lietuvoje: „palankumas ir švelni ranka lietuvių atžvilgiu buvę ne vietoje“, lietuvius reikėję „kietai valdyti“.

Vokietijos reicho policijos vadas, Vokietijos vidaus reikalų ministras Heinrichas Himleris 1943 m. spalį taip pat nepritarė

A. von Rentelno planui išduoti ginklus „nepatikimumu pasižymėjusių lietuvių savisaugai iš 20 tūkst. vyrų“<sup>15</sup>.

Tai ištis išpūdingi liudijimai, rodantys, koku aukštu lygiu vokiečiai sprendė ginkluotos savisaugos Lietuvoje kūrimo klausimą ir kaip ją vertino. Juose ryškiai atsispindi okupantų vokiečių pareigūnų nuotaikos – nusivylimas, nepasitenkinimas lietuviais ir jų kariniais nuopelnais Vokietijai. Jas, be abejo, daugiausia lėmė SS legiono steigimo nesėkmė Lietuvoje 1943 m. pradžioje, pakenkusi vokiečių prestižui, propagandai, „totalinės mobilizacijos“ planams. Iki 1943 m. rudens dėl suvešėjusio nusivylimo ir nepasitikėjimo lietuviais aukšti vokiečių pareigūnai ginkluotų savisaugos struktūrų kūrimą Lietuvoje laikė privilegija, kurios lietuviai nenusipelnė ir buvo jos neverti, tik „labai nenoromis“ sutiko leisti ją kurti, ir tai bent iš dalies sutrukdė rea-

lizuoti A. von Rentelno ir lietuviškosios administracijos pareigūnų pasiektus susitarimus. Prieštaringas ir nenuoseklus vokiečių požiūris nacionaliniam pagrindžiui leido efektyviai skleisti idėją, kad vokiečiai nepasitiki lietuviais, o savisaugos būriai kuriami tik propagandiniais motyvais.

1943 m. rudenį ginkluotos savisaugos kūrimąsi stipriai paveikė nacionalinio antinacinio pagrindžio pozicija. Nors atskiros rezistencinės organizacijos laikėsi šiek tiek skirtingų nuostatų, jų pozicija iš esmės buvo priešiška ginkluotos savisaugos kūrimuisi.

Nacionalinį pagrindį viliojo perspektyva apsiginkluoti iš vokiečių gautais ginklais bei panaudoti juos „sroviniams“ (partiniams) ir bendriesiems nacionaliniams interesams. Kita vertus, pagrindis atsargiai, net perdėtai įitariai vertino lietuvių savivaldos valdžios siekius suformuoti ir apginkluoti vietos savisaugos būrius: juk sėkmės atveju į apskričių viršininkų, iš esmės P. Kubiliūno vadovaujamos savivaldos administracijos pavaldumą būtų perėjusi didelė ginkluota teritorinė jėga. Ji galėjo būti panaudota vokiečių okupantų interesams, net atsidurti už Lietuvos ribų, krašto civiliai gyventojai galėjo būti įtraukti į karą vokiečių pusėje ir kt. Visa tai prieštaravo nacionalinio pagrindžio strateginiams tikslams ir pasyvaus pasipriešinimo kovos taktikai.

Krikščionių demokratų (politiniu atžvilgiu katalikų) pagrindžio stovyklos, jai artimų rezistencinių organizacijų – Lietuvių fronto (LF) ir kt. šaltiniuose ginkluotos kaimų savisaugos kūrimas 1943 m. rudenį vadinamas „priverstinėmis“ ir „nevykusiomis“ priemonėmis stabdyti plintantį „banditizmą“, teigiama, kad valsčiuose skubiai organizuojami kaimų savisaugos būriai „pasissekimo neturi“. Esą apskričių viršininkų paskirti vyrai į būrius nenorį stoti, nes: 1) vokiečiai neduoda ginklų, todėl paskirtieji į būrius bus siunčiami į operacijas visai neginkluoti, o vokiečių noras, kad lietu-

viai patys susirastų ginklų, yra provokacija; 2) vietos savisaugos būrių narius „banditai“ pirmiausia medžios, jie visą laiką jausią pavojų. (Visi šie nuogastavimai bent iš dalies pasitvirtino.) Tai, kad vokiečiai žadėjo, bet nedavė ginklų, savisaugininkai patys turėjo apsiginkluoti, vertinta kaip „dvejopa apgaulė“, siekimas išvilioti iš lietuvių turimus ginklus.

Įdomu pažymėti, kad LF kaip „geresnė“ priemonę kovoti su „banditizmu“ vertino atskirojo 3 tūkst. vyrų dalinio suformavimą (su sąlyga, kad jis veiks Lietuvoje). Logiškai svarstant, toks dalinys daug greičiau negu išskaidyti teritoriniai vietos savisaugos būriai galėjo būti panaudotas vokiečių okupantų interesams, atsidurti net už Lietuvos ribų. Todėl šią nuostatą galima aiškinti ir minėta „srovine“ logika, nenoru leisti susiformuoti ginkluotai jėgai, kuria disponuotų lietuvių savivaldos administracija (apskričių viršininkai) ir kurios panaudojimą būtų sunku kontroliuoti. LF rekomendavo gyventojams kuriantis vietos savisaugai „laikytis nuošaliai“, stoti į jos būrius tik tuo atveju, jei vokiečiai duos ginklų, o būrių vadovybė bus „patikima“ (kitais žodžiais tariant, ją sudarys „savi žmonės“), ragino iš vokiečių reikalauti ginklų jau einantiems sargybas kaimuose ir ūkiuose neginkluotiems vyrams<sup>16</sup>.

Taigi LF nuostatos vietos savisaugos kūrimo atžvilgiu buvo atsargios, tačiau ne kategoriškai priešingos. Žinant, kad katalikiškųjų rezistencinių jėgų įtaka Lietuvos provincijoje buvo dominuojanti, tokia pozicija turėjo nemažą poveikį savisaugos kūrimosi sėkmei.

Kito įtakingo antinacinio rezistencinio sąjūdžio – Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos (LLKS) pozicija buvo daug negatyvesnė (ji nebuvo detaliau pagrįsta ir išdėstyta). LLKS pagrindiniame laikraštyje „Laisvės kovotojas“ kaimų savisaugos kūrimas vertintas abstrakčiai, kaip „nauja vokiečių tak-

tika“ siekiant Lietuvos vyrus „išvilioti į frontą“: vokiečiai „pradėjo organizuoti apsaugos būrius, geležinkelių apsaugos batalioną [matyt, taip vadintas atskirasis 3 tūkst. vyrų dalinys. – R. Z.], žada dar organizuoti įvairiausių dalinelių, įvairiausiais pavadinimais. Žada, žinoma, juos visus palikti Lietuvoje, tačiau atsimename, kad ir dėl savisaugos batalionų tas pats buvo žadama, tačiau tai vis tiek jų neapsaugojo nuo atsidūrimo toli rytuose“. Tačiau ir LLKS nebuvo absoliučiai priešinga vietos savisaugos kūrimui: „Laisvės kovotojas“ stojantiejiems į „kokius nors dalinius“ patarė būti atsargiems ir pasiryžusiems „išsivaikščioti“ tuo atveju, kai vokiečiai juos „norės pasiųsti kur nors už Lietuvos ribų“<sup>17</sup>.

Apskritai neigiamas nacionalinio pagrindžio nusistatymas vietos savisaugos atžvilgiu neliko nepastebėtas sovietinio pagrindžio Lietuvoje vadovų, apie tai buvo informuotas A. Sniečkus Maskvoje. Henrikas Zimanas tokį „buržuazinių nacionalistų“ nusistatymą ir apskritai priešinimąsi okupantams vokiečiams aiškino baime užsitraukti „sajungininkų nemalonę“<sup>18</sup>.

Sovietinis pagrindis Lietuvoje visomis išgalėmis – ginkluota jėga ir propaganda – veikė prieš ginkluotos savisaugos kūrimą. Pastangas ją kurti A. Sniečkus prilygino SS lietuvių legiono steigimui, net „užsimojimams sunaikinti lietuvių tautą“. Maskvoje ir okupuotoje Lietuvoje leidžiami sovietiniai atsišaukimai savisaugininkams išsiskyrė iš atsišaukimų, skirtų kitiems „liaudies priešams“ – policininkams, savisaugos batalionų kariams, lietuviškosios administracijos pareigūnams ir kt., ypač niekinama, šiurkščia, grėsminga retorika, rūsčiais grasinimais: „Išsivadavusi lietuvių tauta jus be gailesčio sunaikins. Jūsų laukia gėdinga vokiškojo šunpalaikio mirtis“, „Kas išdrįs pakelti ginklą prieš partizanus, bus kaip tautos išdavikas negailestingai naikinamas su visa šeima, o jo trobesiai sudeginami“ ir kt.<sup>19</sup>

Ginkluotos savisaugos kūrimui ir ypač vokiečių nepalankioms nuostatoms jos atžvilgiu galėjo turėti įtakos ir karinė padėtis Rytų fronte: 1943 m. rudenį vermachtui laikinai pavyko sustabdyti Raudonosios armijos žygį į vakarus, Lietuvos „išvadavimo“ grėsmė buvo atitolinta, frontas pajudėjo tik 1944 m. pavasarį. Kita vertus, lietuvių savivaldos valdžia, įsipareigojusi iki 1943 m. lapkričio 7 d. darbams į reichą pristatyti 30 tūkst. Lietuvos žmonių, nesugebėjo išteikti vokiečiams duotų mobilizacinių pažadų: nacionalinio pagrindžio šaltinių duomenimis, iki lapkričio vidurio darbams išvežta tik apie 8 tūkst. žmonių<sup>20</sup>.

Vis dėlto, nepaisant nepalankių ar ne visai palankių veiksnių ir aplinkybių, neišspręstų su vokiečiais organizacinių klausimų, ginkluota savisauga kūrėsi visoje Lietuvoje.

## VIETINĖS GINKLUOTOS SAVISAUGOS KŪRIMAS. JOS PAPLITIMAS IR MASIŠKUMAS

Kaip seniai pribrendęs aktualus ir skubus reikalas, ginkluota savisauga pradėta kurti tuo pat metu po vokiečių okupacinės civilinės valdžios ir lietuvių savivaldos administracijos atstovų susitarimų 1943 m. rugsėjo pradžioje, P. Kubiliūnui dar nespėjus pasirašyti „Vietinių savisaugos būrių taisyklių“. Iki 1943 m. rudens daugelyje Lietuvos vietovių egzistavo neginkluotos savisaugos struktūros – „naktinės sargybos“, jas reikėjo tik apginkluoti. Pagrindžio šaltinių liudijimu, kai kur kaimų vyrai „pasirodė“ su savo ginklais, nelaukdami, kol bus oficialiai apginkluoti, reglamentuotos jų teisės ir pareigos. Vėliau buvo sudaromos būrių vadovybės, apskričių viršininkų įsakymais komplektuojami būriai, sprendžiami kiti organizaciniai klausimai. Apskritai vokiečių mobilizacijų ir kitų karo įvykių mažai paliestoje Lietuvoje netrūko buvusių šaulių, „garbės“ policininkų ir kitų

„patikimų“, „padorių“, „be kūno bei dvasios trūkumų“, gyventojų pasitikėjimą turinčių vyrų lietuvių, iš kurių turėjo būti steigiami būriai. Kandidatus į būrius atrinkdavo seniūnijų seniūnai, jų sąrašai buvo pateikiami valsčių viršaičiams, šie ir policijos punktų vedėjai kandidatų sąrašus patikrinę siūsdavo apskričių viršininkams tvirtinti.

Vietiniams savisaugos būriams komplektuoti ir organizuoti paskirtas Vidaus reikalų valdybos pareigūnas Povilas Dirksys, jų štabo viršininku – P. Erdvys<sup>21</sup>.

Ginkluotos savisaugos kūrimas vyko palengva, jis nebuvo užbaigtas iki 1943 m. spalio 1 d., tapo ilgu, užsitęsusiu procesu. Galimas daiktas, jos struktūros kai kur buvo kuriamos ir 1944 m., jų atsiradimą lėmė agresyvi raudonųjų partizanų veikla.

Vienas neaiškiausių ginkluotos savisaugos kūrimosi klausimų yra jos apginklavimas. Nors vokiečiai neįsipareigojo vietinės savisaugos apginkluoti, lietuvių antinacinio pagrindžio šaltiniai minėjo, kad iš pradžių „būta kalbų“, jog savisaugos būriai gaus net 15 tūkst. šautuvų, tačiau iki 1943 m. spalio pabaigos ginklų nebuvo gauta<sup>22</sup>. Tačiau, matyt, vokiečiai, vadovaudamiesi savo interesais ir spaudžiami, net savotiškai šantažuojami lietuvių savivaldos administracijos pareigūnų, vietinę savisaugą vis dėlto šiek tiek ginklavo. Utenos apskrities viršininkas Jonas Žukas iš vokiečių reikalavo 500 šautuvų, esą negavęs tiek ginklų, negalėsiąs įvykdyti prievolių. Vokiečiai iš pradžių žadėjo 100, vėliau 50 šautuvų<sup>23</sup>. Matyt, panašiai elgėsi ir kiti apskričių viršininkai. Bent iš dalies su vietos savisaugos kūrimu ir ginklavimu galima sieti pagrindžio šaltinių informaciją apie tai, kad 1943 m. rudenį lietuvių policija apskrityse turėjo gauti po 70–100 šautuvų gintis nuo įvairių užpuolikų.

Kaip buvo apginkluojami vietos savisaugos būriai, matyti iš Viktoro Maldžiūno, vokiečių okupacijos metais dirbusio Švenčionių apskrityje agronomu, atsiminimų. Jo

teigimu, daugelyje Švenčionių apskrities kaimų susiorganizavusiems savisaugos būriams apsiginkluoti padėjo policijos vadas Antanas Kenstavičius. Jo parūpintus ginklus ne kartą tekę vežti ir pačiam V. Maldžiūnui. Tiesioginė ginklų paskirtis buvusi savigyna, tačiau esą jau tada galvota apie būsimas kovas dėl Lietuvos nepriklausomybės (autorius įsitikinimu, tuos ginklus panaudojo Švenčionių krašto pokario rezistentai)<sup>24</sup>.

Neaišku, ar autorius minimus kaimus lietuvių policija apginklavo su vokiečių pareigūnų žinia ir pritarimu. Antinacinio pagrindžio šaltiniuose yra duomenų, iš kurių matyti, kad lietuvių policija kaimus ginklavo ir be jų žinios. Antai Raseinių aps. Šiluvos vlsč. Antaniškių k. gyventojai 1943 m. lapkričio mėn. nušovė du „rusus banditus“. Kadangi policija, kaip rašoma dokumente, šį kaimą ginklais aprūpino „be vokiečių žinios“, įvykis buvo jai (t. y. policijai) „užskaitytas“<sup>25</sup>. Matyt, vokiečių pareigūnai tyliai pritarė lietuvių policijos vykdomam kaimų ginklavimui ir jam netrukde.

Kitas svarbus (kartu daug sakantis apie ginkluotos savisaugos populiarumą) ginklavimo šaltinis – pačių savisaugininkų apsirūpinimas ginklais. Pietryčių Lietuvoje ir kitur, kur vietos savisauga kūrėsi masiškai, policijos ginklų rezervo neužteko, savisaugininkai ginklų įsigydavo savo lėšomis. Domanionių kaimo (Alytaus aps. Daugų vlsč.) savisaugininko Vaclovo Zalecko teigimu, stojant į savisaugos būrį, reikėjo „nusipirkti šautuvą“. Tokiu būdu jis ir apsiginklavo: nuvykęs į Valkininkų turgų, su vienu ūkininku susitarė ir už 270 RM iš jo nusipirko šautuvą. Savo lėšomis pirktu šautuvu savisaugos būryje buvo ginkluotas ir Dusmenų kaimo (Trakų aps. Onušio vlsč.) gyventojas Viktoras Pališauskas<sup>26</sup>. Kad savisaugininkai ginklavo patys, patvirtina ir buvęs sovietinis partizanas Julius Sapatka: „Kaimų vyrai, būdavo, perka šautuvą iš vo-

kiečio ir, kaip kariuomenėje, eina sargybą aplink kaimą<sup>27</sup>.

Savisaugininkai ginklavosi ir išsaugotais, nelegaliai laikomais ginklais. Netiesiogiai apie tai bylojo raudonųjų partizanų trofėjai: jų būriuose buvo nemažai iš gyventojų atimtų prastos kokybės šautuvų, vadinamųjų „nupjautavamzdžių“, ir kitų ginklų.

Taigi galima daryti principinę išvadą: nepaisant minėtų nepalankių aplinkybių, valstiečiai (ūkininkai) ir kiti civiliai gyventojai kovai su ginkluotu sovietiniu pagrindu ne tik noriai ėmė policijos ar savivaldos pareigūnų jiems siūlomą ginklą, bet ir patys ginklavosi, už ginklus mokėdami nemažus pinigus.

Atskirai nuo kitų ginkluotos savisaugos organizavimosi klausimų reikia kalbėti apie „atskirojo pastovaus 3 tūkst. vyrų dalinio“ formavimą. Jo organizacinė struktūra, konkreti veikla, santykis su vietine savisauga ir kitomis lietuviškomis karinėmis formuotėmis (pvz., savisaugos batalionais) bei kt. klausimai istoriografijoje visiškai netyrinėti. Iš fragmentiškų detalių oficialioje spaudoje ir sovietinio pagrindo šaltiniuose galima spręsti, kad dalinys buvo formuojamas Prienuose, į jį stėjo daugiausia vyrai, kuriems grėsė mobilizacijos ar išvežimas darbams į Vokietiją; jo kariai buvo rengiami tiltų ir geležinkelų apsaugos tarnybai, kovai su diversantais. Šiame dalinyje apmokytus vyrus planuota skirti vietinės savisaugos būrių vadais. Daliniui vadovavo plk. (Viktoras?) Sutkus, jis buvo „įgaliotas savanoriams kariškai paruošti“. Į dalinį savanoriais įstojo tik 4 lietuviai karininkai, kiti paimti prievarta. Iš Kauno kalėjimo atvežta apie 50 kalinių. Lietuvos srities saugumo komendantas gen. E. Justas ir kiti vokiečių pareigūnai priekaištavo lietuviams karininkams, kad jie nenorį suprasti „laiko reikalavimų“. Pirmieji dalinio būriai prisaikdin-

ti 1943 m. lapkričio 25 d.; priimant priesaiką dalyvavo gen. E. Justas, P. Kubiliūnas ir kiti aukšti pareigūnai. Iš Prienų dalinio padaliniai pasiūsti į Šiaulius ir kitus Lietuvos miestus. G. Zimano teigimu, šio dalinio padalinių buvo ir Pietryčių Lietuvoje: jie ne tiek kovojo su sovietiniais partizanais, kiek plėšė civilius gyventojus, neva Onuškio apylinkėse 1943 m. gruodžio pabaigoje sušaudė 12 valstiečių. Formuojamas dalinys buvo blogai ginkluotas, iš jo vyrai masiškai dezertyravo. Vokiečiai 150 dalinio vyrų išvežė į Šecino apylinkes, kur buvo formuojamas „lietuvių batalionas“\*. 1943 m. pabaigoje–1944 m. pradžioje dalinyje buvo apie 1200–1500 vyrų<sup>28</sup>. Taigi dalinys galutinai nebuvo suformuotas.

Nors lietuviškajai administracijai apskričiai nepavyko realizuoti didelių užmojų ir planų kuriant ginkluotą savisaugą, anaipol negalima sakyti, kad pastangos ją kurti visiškai nebuvo sėkmingos, kad vietinę savisaugą sovietiniai partizanai greitai nuginklavo ir kt. Nuo 1943 m. rudens ji kūrėsi pirmiausia kaimuose, taip pat miesteliuose, net ir apskričių centruose. Savisaugos būriai kūrėsi ten, kur raudonųjų partizanų veikla buvo seniai įkyrėjusi, ir tose vietovėse, kur jie pradėjo veikti tik nuo 1943 m. rudens; tai buvo naujas vokiečių okupacijos metų reiškiny, veikęs psichologiškai, skatinęs imtis savigynos priemonių, kai okupantai vokiečiai pagaliau leido ginkluoto pasipriešinimo „banditizmui“ galimybę.

Tiesioginių apibendrinamojo pobūdžio duomenų apie vietinės ginkluotos savisaugos paplitimą, būrių skaičių nėra. Tačiau apie ginkluotą savisaugą, kaip masinį reiškinį, galima spręsti iš įvairių šaltinių, pirmiausia sovietinio pagrindo dokumentų; ginkluotos savisaugos veiklos pėdsakų yra beveik iš visų Lietuvos regionų, kur veikė raudonieji partizanai.

\* Tikriausiai turimas omenyje savisaugos batalionas „Lietuva“.

Žemaitijoje raudonųjų partizanų veikla nebuvo labiau išsiplėtojusi, tačiau ginkluota savisauga veikė ir šiame Lietuvos regione. Sovietinių partizanų vadų Raseinių apskrityje teigimu, pagalbinės policijos (t. y. vietinės savisaugos) būriai apskrityje buvo sudaryti Raseinių, Betygalos, Šimkaičių, Šiluvos, Tytuvėnų, Viduklės ir kt. valsčių kaimuose<sup>29</sup>. 1943 m. lapkričio 25 d. „banditai“ užpuolė Maižiškių kaimo (Raseinių aps. Šiluvos vlsč.) gyventoją Noreiką. Jis su sūnumis, „panaudoję žymų kiekį šaudmenų ir 12 granatų“, apsigynė nuo užpuolikų, vieną jų nukovė<sup>30</sup>. Ginkluotos savisaugos būrių buvo Tauragės apskrities Šilalės valsčiuje, jų nariai čia buvo vadinami „vanagiukais“, jie turėjo susirėmimų su raudonaisiais partizanais<sup>31</sup>.

Šiauliuose leistoje „Tėviškėje“ 1943 m. rudenį rašyta apie Klovainiuose (Šiaulių aps. Pakruojo vlsč.) 1943 m. rugsėjo 27 d. įvykusį vietinės savisaugos būrio steigiamąjį susirinkimą: į šį būrį įstojo per 50 vyrų, daugiausia buvusios Šaulių sąjungos narių ir 1941 m. Birželio sukilimo dalyvių. Leidimą steigti savisaugos būrius vietos gyventojai esą vertino kaip „ženklą, liudijantį apie lietuviams suteikimą didesnio pasitikėjimo“<sup>32</sup>.

Sovietinio pagrindžio veikėjas Jurgis Baščiulis (slap. Stalionis), atvykęs į Šiaulių apskritį 1943 m. spalio pradžioje, informavo A. Sniečką Maskvoje, kad jo vadovaujama grupė „gyvena miškuose“ ir buvo priversta kasdien keisti buvimo vietą. Padėti „dar labiau“ komplikavo tai, kad nuo spalio 1 d. kaimuose apginkluoti valdžiai ištikimiausi žmonės iš „buvusių šaulių“. 1943 m. spalio 6 d. viename vienkiemyje valstietis per langą nušovė atėjusį „prašyti duonos“ partizaną Kvietkų (tikroji pavardė – Algirdas Žilinskas)<sup>33</sup>.

Raudonasis partizanas Steponas Tuzinas (slap. Graužinis) atsiminimuose rašė apie Šiupyliuose (Šiaulių aps.) susikūrusį „savisaugos dalinį“, vadovaujamą vietos klebo-

no, girininko ir dviejų „stambių buožių“ brolių Kvedarų; jame buvo apie 40 žmonių. Raudonieji partizanai keletą savisaugininkų nuginklavo, užpuolė Kvedarų sodybą. Vienas iš brolių Kvedarų atsišaudė iš klėties, ji buvo uždegta, gynėsis savisaugininkas nuginkluotas.

Šiaulių apskrityje veikusio Kęstučio būrio raudonieji partizanai 1943 m. spalio 27 d. užpuolė ir nuginklavo pagalbinį policininką Remeiką, lapkričio 17 d. – „baltąjį partizaną“ Paplauską, lapkričio 21 d. – pagalbinį policininką Lukošį, 1944 m. vasario 26 d. sušaudė „baltąjį partizaną“ Bašį, birželio 24 d. – Karvelį. Taigi įvairiais pavadinimais vadinti savisaugininkai buvo persekiojami ir terorizuojami, neretai ir žudomi iki pat vokiečių okupacijos pabaigos.

Beje, ne visi raudonųjų partizanų išpuoliai Šiaulių apskrityje buvo sėkmingi. 1943 m. lapkričio 13 d. jų grupė, vadovaujama Viktoro Beglecovo, bandė nuginkluoti „baltąjį partizaną“ P. Urboną. Jis neįsileido raudonųjų partizanų į namus, jiems pasipriešino (mirtinai sužeidė V. Beglecovą) ir privertė pasitraukti<sup>34</sup>.

Biržų laikraštyje „Naujosios Biržų žinios“ 1943 m. spalį rašyta apie „visu tempu“ vykusį savisaugos būrių kūrimąsi Biržų apskrityje. Laikraštis agitavo: leidus steigti savisaugos būrius, „ilgiau nebėra ką galvoti: ar stoti, ar ne?“, kvietė į kovą su banditais, kurie plėšia „mūsų brolių, mūsų tautos turtą, žudo iš pasalų nekaltus žmones“<sup>35</sup>. Tam būta pagrindo: 1943 m. rudenį Biržų apskrityje padažnėjo ūkininkų apiplėšimų, spalio 10–11 d. buvo nužudyti Paneunelio ir Ageniškio girininkai – Alfonsas Balčikonis ir Juozas Živatkauskas, buvęs Biržų miesto burmistras Fridrichas Jakštas<sup>36</sup>. Dėl raudonųjų partizanų teroro tokia propaganda, matyt, buvo įtikinama ir veiksminga. Ginkluota savisauga Biržų apskrityje kūrėsi ne tik kaimuose, bet ir miesteliuose. Pabiržės miestelio savisaugininkai

patruliavo miestelio gatvėse, saugojo jį nuo partizanų antpuolių, dalyvavo persekiojant juos valsčiaus miškuose<sup>37</sup>. Savisaugos būrys susiorganizavo net apskrities centre Biržuose (taigi ginkluota savisauga kurta ne tik „pirmaeiluose“ Lietuvos miestuose, kaip buvo numatyta vietinės savisaugos būrių taisyklėse).

Raudonieji partizanai, daugiausia rusų kaimų gyventojų palaikomi ir remiami, buvo išplėtoję savo veiklą kai kuriuose Kauno apskrities valsčiuose. Tačiau šalia rusų kaimų lietuvių gyvenami bent kai kurie kaimai buvo apsiginklavę, jų savisauga gyvavo iki pat vokiečių okupacijos pabaigos. Jonavos valsčiuje apsiginklavęs buvo Vareikių kaimas. 1943 m. gruodžio 3 d. raudonieji partizanai šiame kaime „grasė išpjauti visus lietuvius, o jų sodybas sudegins“<sup>38</sup>, tačiau kaimas nenusiginklavo ir nepasidavė. Tik 1944 m. liepos 8 d. raudonieji partizanai užpuolė ir nuginklavo Vareikių kaimo savisaugos būrį. Kaimo savisaugininkai atkakliai pasipriešino: nuginkludami šį kaimą, raudonieji partizanai atėmė kulkosvaidį, 2 automatus, 6 šautuvus, daug šovinių. Du kaimo savisaugininkai žuvo. Liepos 23 d. raudonieji partizanai užpuolė Vandžiogalos valsčiaus Eigirgalos kaimą, įvyko susišaudymas, paimta trofėjų<sup>39</sup>. Raudonieji partizanai 1944 m. gegužės 3 d. įsiveržė į Didžiųjų Ibėnų kaimo (Kauno aps. Vandžiogalos vlsč.) gyventojų P. Vanžido namus, 11 d. užpuolė ir nužudė Karmėlavos valsčiaus Daukliūnų kaimo gyventoją Paplauską. Jam į pagalbą atėjo „lietuviai banditai“, 3 iš jų buvo nukauti. Šios ir kitos teroro akcijos raudonųjų partizanų šaltiniuose vadinamos „masiniais žygiais“ ginklams įsigyti<sup>40</sup>.

Ginkluota kaimų savisauga kūrėsi ir Panevėžio apskrities kaimuose<sup>41</sup>. 1944 m. sausio 4 d. „banditai“ padegė Nebylių kaimo (Panevėžio aps. Viešintų vlsč.) „garbės policininkų“ Tomo ir Vinco Matjošių namą. Jiems pradėjus atsisaudyti, „banditai“ (ma-

tyt, sovietiniai partizanai) pasitraukė. Kovo 27 d. naktį į 28 d. su „banditais“ susišaudė Šimonių „kaimo sargybiniai“, du vietos gyventojai – „garbės policininkai“. Išaušus netoli susišaudymo vietos rastas nukauto „bandito“ lavonas<sup>42</sup>.

Remdamiesi pranešimais iš Lietuvos, LPŠJ vadovai Maskvoje jau 1943 m. rudens darė išvadą, kad vietinė savisauga labai apsunkina raudonųjų partizanų veiklą, ypač „centrinėse“ ir šiaurės vakarų Lietuvos apskrityse. Tuo tarpu Rytų Lietuvoje neva būvę atvejų, kai gyventojai atsisakydavo stoti į savisaugos būrius, ginkluotis kovai su partizanais<sup>43</sup>.

Ginkluota vietos savisauga kūrėsi ir Lietuvos šiaurės rytų apskrityse. 1943 m. gruodžio 20 d. Gilių kaimo (Rokiškio aps. Rokiškio vlsč.) „sargybiniai“ susidūrė su 8 ginkluotų „banditų“ grupe. Jie kaimo sargybinius apšaudė, vieną iš jų – Steponą Garšką nukovė<sup>44</sup>.

LKP(b) CK operatyvinės grupės viršininkas Motiejus Šumauskas, apibūdindamas padėtį Rytų Lietuvoje, 1943 m. lapkričio 2 d. laiške A. Sniečkui rašė, kad savisauga organizuojama; anot jo, „fašistams, matyt, pasiseks nemažai valstiečių įtraukti į aktingą kovą prieš mus“<sup>45</sup>. Panašiai apie padėtį Rytų Lietuvoje 1943 m. pabaigoje rašė ir kitas sovietinio pogrindžio Lietuvoje veikėjas Jonas Macevičius (Žaibas): Lietuvoje veikia savisaugos būriai, vokiečiai stengiasi tuos būrius išplėsti visuose kaimuose, mūsų partizanams tenka su jais „nemažai kovoti“<sup>46</sup>. Stasys Andriukaitis (Matis) rašė apie vieno kaimo savigyną, į kurią buvo susiorganizavę apie 30 ginkluotų vyrų; kaime budėjo kulkosvaidžiais ginkluotos sargybos<sup>47</sup>.

Utenos apskrityje veikusio „Audros“ būrio komisaras K. Jurgaitis (tikroji pavardė Antanas Zabulionis) 1943 m. rudens laiške A. Sniečkui vylėsi, kad savisauga apskrityje nesusiorganizuos, gyrėsi išplėtota

aktyvia propaganda prieš jos kūrimąsi, išleistais trimis atsišaukimais<sup>48</sup>. Vis dėlto, matyt, stabdant savisaugos kūrimąsi kontrpropagandinių priemonių neužteko, teko griebtis ir ginkluotų veiksmų.

Buvusio raudonojo partizano Felikso Trano teigimu, ginkluota savisauga buvo susikūrusi Degesių kaime Dusetų apylinkėse, ją organizavęs malūnininkas Dagys. Trukdžiusius partizanams veikti savisaugininkus nutarta išvaikyti. Raudonųjų partizanų „aplankyti“ jie „išsigando“ ir savisaugos grupė iširo<sup>49</sup>.

Zarasų apskrityje veikusio „Už Tėvynės laisvę“ (vėliau Kęstučio) būrio raudonieji partizanai 1943 m. spalio 16 d. nužudė Imbrado valsčiaus viršaitį, „baltųjų partizanų“ būrio vadą Antaną Cicėną, spalio 29 d. – „lietuvių tautos organizatoriaus už Nepriklausomą Lietuvą“ Jono Rūkštelės šeimą (Salako vlsč. Grybiškės k.). Sunku pasakyti, už kokią konkrečią „antitarybinę“ veiklą susidorota su šiais žmonėmis, tačiau 1943 m. rudenį jie galėjo prisidėti prie ginkluotos savisaugos organizavimo apskrityje<sup>50</sup>.

1944 m. pavasarį savaitraštyje „Karys“ rašyta apie B. kaimo (matyt, Utenos aps.) dviejų ūkininkų „didvyrišką“ pasipriešinimą į namus norėjusiems įsilaužti „banditams“. Po atkaklios kovos jie buvo priversti bėgti. Kitą dieną rastas vieno partizano – Alikėno, kilusio iš Debeikių (Anykščių vlsč.), lavonas<sup>51</sup>.

Bronius Urbanavičius vaizdžiai rašė apie Svirkų kaimo (Švenčionių aps.) savisaugą. Šiame kaime prie Švenčionių–Adučiškio vieškelio buvo septynios sodybos, visi devyni kaimo vyrai buvo apsiginklavę paprastais ir automatiniiais šautuvais, net sunkiuoju kulkosvaidžiu. Pasak Br. Urbanavičiaus, beveik visos kaimo trobos ir daržinės buvo sujungtos „giliais grioviais“, kai kur jie apdengti lentomis, rąstais, akmenimis, įrengtos stebėjimo ir šaudymo angos. Sovietiniai lietuvių ir baltarusių partizanai

(matyt, 1944 m. pavasarį) išžvalgė kaimo „įtvirtinimus“, kai kuriuos kaimo savisaugininkus nuginklavo. Svirkiečiai vėliau dar labiau apsiginklavo ir pasidarė dar ištikimesni ir budresni „okupantų pagalbininkai“<sup>52</sup>. Turint galvoje daugybę netikslumų ir raudonųjų partizanų veiklos sureikšminimo atvejų šio autoriaus atsiminimuose, vargu ar toks vaizdas yra tikroviškas ir autentiškas, tačiau jo pateikti faktai liudija, kad kaimų savisauga raudoniesiems partizanams buvo padariusi didelį įspūdį.

„Vilniaus“ ir K. Kalinausko būrių, taip pat baltarusių raudonieji partizanai 1944 m. sausio 18 d. užpuolė ir nuginklavo Girdėnų kaimo (Švenčionių aps. Melagėnų vlsč.) savisaugininkus. Atimti 3–4 šautuvai, apie 500 šovinių. Kaimo savisaugos organizatorius Antanas Lopata suimtas, pristatytas į bazę Naručio miškuose, ten ištardytas ir sušaudytas<sup>53</sup>.

Kaimų ginkluotos savisaugos Rytų Lietuvoje kova su raudonaisiais partizanais atspindėjo ir nacionalinio pagrindžio spaudoje. „Nepriklausoma Lietuva“ rašė, kad rusų partizanai prieš 1943 m. Kalėdas buvo „bebandą“ įsisprausti Ignalinos–Švenčionių ruožu iki Joniškio (Pabradės vlsč.?) ir Saldutiškio. Laikraštis pažymėjo: „Beveik kiekvienas mūsų kaimas juos kulkomis pasitikdavo. Dėl to gavo pasitraukti į pirmąsias savo išėjimo vietas“<sup>54</sup>. Kitame pagrindžio leidinyje „Lietuvių fronto biuletenyje“ 1944 m. žiemą buvo rašoma: „Vokiečiai gyventojų neapsaugo. Iš kelių vietų gauti pranešimai, kad gyventojai savomis priemonėmis gynėsi nuo banditų puolimo“<sup>55</sup>.

Ginklavo ir nuo raudonųjų partizanų gynėsi Labanoro girios (Švenčionių aps.) kaimai. 1944 m. birželį su čia pradėjusiais bazuotis „Bičiulių“ ir Vytauto būrių (vadai Jonas Vildžiūnas ir Vladas Šlapelis) partizanais ginkluotų konfliktų turėjo apsiginklavę Pakerotės ir Pašerinės kaimai. Birželio 13 d. raudonieji partizanai Pakerotės

kaimo savisaugininkus nuginklavo, už priešinimąsi grasino kaimą sudeginti. Nepaisydami grasinimų kaimo vyrai vėl apsiginklavo ir pasipriešino partizanams. Birželio 27 d. raudonieji partizanai Pakerotės ir Pašerinės kaimus padegė: sudegė šių kaimų septynių sodybų trobesiai, žuvo keturi Pašerinės kaimo žmonės<sup>56</sup>. Abu kaimai nuginkluoti ir apiplėšti.

Vis dėlto ginkluota priešprieša ir kruvini konfliktai tarp raudonųjų partizanų ir kaimų savisaugos Rytų Lietuvoje dėl įvairių priežasčių neįsisiūbavo. Čia veikę partizanai bazavosi daugiausia Baltarusijos (Kazėnų, Naručio ir kt.) miškuose, iš jų rengė išpuolius į Lietuvą; ginkluotos kovos taktika buvo ne tokia agresyvi ir beatodairiška kaip Pietryčių Lietuvoje veikusių sovietinių partizanų. M. Šumausko vadovybė nuo 1944 m. vasario užmezgė ir iki pat vokiečių okupacijos pabaigos palaikė ryšius su nacionalinio pagrindžio, lietuvių savivaldos administracijos, Rytų Lietuvoje dislokuotų lietuvių savisaugos batalionų ir policijos vadais. Taktiniais sumetimais susitarta tarpusavyje nekariauti, nelieti „lietuviško kraujo“, netgi drauge kovoti prieš vokiečius, lenkų „imperialistinių pagrindį, siekiantį atplėšti nuo Lietuvos Vilnių“ ir kt.<sup>57</sup>

Šie ryšiai turėjo įtakos raudonųjų partizanų santykiams su lietuvių policija ir savisaugos batalionais, švelnino jų priešpriešą ir ginkluotą konfrontaciją; jie tiesiogiai veikė ir sovietinio pagrindžio santykius su kaimų savisaugininkais. 1944 m. liepos pradžioje abiejų pusių atstovai susitarė „nekliudyti tarybinių partizanų“, tačiau ir „nenuginkluoti kol kas kaimų“<sup>58</sup>. Šie faktai rodo, kad kaimų savisauga Rytų Lietuvoje buvo labai paplitusi ir kad apsiginklavusių kaimų raudonieji partizanai net nebandė nuginkluoti; jie liko nenuginkluoti iki pat vokiečių okupacijos pabaigos.

Tačiau lyginant su kitais Lietuvos regionais vietinės ginkluotos savisaugos kūrimo-

si visuotinumu ir masiškumu išsiskyrė Pietryčių Lietuva. Tai lėmė kaip niekur kitur Lietuvoje išsiplėtojusi raudonųjų partizanų ginkluota, agresyvi veikla, jų savivalė, gyventojų plėšimai ir poreikis gintis. Pietryčių Lietuvoje driekėsi didžiausias Lietuvoje (apie 40 tūkst. ha) Rūdninkų girios masyvas, jame 1944 m. bazavosi apie 2 tūkst. sovietinių partizanų ir su jais besislapstančių žmonių. Savisaugai kurtis turėjo įtakos daugelis kitų istorinių, geografinių, psichologinių veiksnių, kurių šaknys siekė daug toliau negu vokiečių okupacijos laikotarpio chronologinės ribos. Pietryčių Lietuvos (Dzūkijos) kaimai nebuvo išsiskirstę į vienkienes (tai lengvino savigyną), jų gyvensenai buvo būdingas solidarumas ir kiti nacionalinių bruožų ypatumai. Aktyviai reiškėsi ir varžėsi tautinės ir valstybinės ambicijos (nepaisant rusinimo ir lenkinimo, daugelis vietos gyventojų nemokėjo nei rusų, nei lenkų kalbų), buvo stiprios pasipriešinimo svetimųjų priespaudai tradicijos (1918 m. pabaigoje susikūrė nepriklausoma Perlojos „respublika“, vėliau kūrėsi partizanų būriai, kovoję su Lenkijos okupacinės kariuomenės daliniais<sup>59</sup> ir kt.).

Pietryčių Lietuvoje ginkluotos savisaugos struktūros visuotinai kūrėsi ir aktyviai veikė ne tik kaimuose, bet ir miesteliuose, ypač valsčių centruose. 1943 m. rudenį savisaugos būrys susikūrė Merkinėje, jo veikloje aktyviai dalyvavo Merkinės gimnazijos 6–8 klasių moksleiviai, tarp jų ir gimnazijoje veikusios pagrindinės Lietuvos laisvės armijos (LLA) organizacijos nariai. Moksleivius į savisaugą telkė mokytojas Gutas (jis buvo ir Merkinės policijos raštvedys), taip pat Merkinėje vokiečių okupacijos metais mokytojavęs generolas Teodoras Daukantas. Čia ginkluoti paprastais ir automatiniais šautuvais Merkinės savisaugininkai nakties metu patruliavo svarbiausiomis miestelio gatvėmis<sup>60</sup>. Vietinės savisaugos būrys susikūrė ir veikė Valkininkuose, jo

narys buvo miestelio paštininkas Jonas Blažys. Ginkluotas šautuvu jis ėjo sargybą – saugojo miestelį nuo partizanų antpuolių<sup>61</sup>.

Vienas svarbiausių veiksmų, lėmusių ginkluotos savisaugos kūrimąsi, buvo Rūdninkų girioje veikusių raudonųjų partizanų agresyvumas. Tai nėra tušti ar deklaratyvūs žodžiai.

Apie sovietinių partizanų santykius su vietos gyventojais ir apskritai padėtį Rūdninkų girios apylinkėse G. Zimanas A. Sniečkui į Maskvą 1943 m. spalio pabaigoje rašė, kad aplinkui „garnizonai“, kuriuose sėdi partizanų dar „nemušta“ ir jų nebijanti policija. Tačiau daug didesnis „sunkumas“ negu vokiečiai ir policija yra gyventojai: jie „dar nepažįsta partizanų, o turėjo reikalų beveik su tikrais banditais, kurie nerodė savo darbo prieš vokiečius, bet daug kur plėšikavo, mušė, prievartavo, girtuokliavo ir žudė, [...] jie bijo mūsų ir dažnai laiko vokiečius savo globėjais ir gynėjais. Savisauga turi kol kas nemažą pasisekimą, aplinkui ginkluojasi vis nauji ir nauji kaimai“. G. Zimanas darė išvadą, kad esą dauguma kaimiečių ginkluojasi norėdami apsiginti nuo banditų, o ne nuo sovietinių partizanų<sup>62</sup>. Deja, sovietinių partizanų ir vietos gyventojų santykių pobūdis mažai pasikeitė ir vėliau. Išsiplėtus sovietinio ginkluoto pagrindžio veiklai, daugėjo ir jų įvykdytų teroro ir smurto akcijų, kartu didėjo priešprieša su vietos gyventojais.

Apskritai raudonuosius partizanus į antagonistinę priešpriešą su vietos gyventojais stūmė paprasčiausios jų egzistencijos, apsirūpinimo maistu, apsiginklavimo problemos ir kt. Nuo 1943 m. ankstyvo rudens iki 1944 m. pavasario raudonieji partizanai negavo jokios materialinės paramos iš sovietinio užnugario, taigi visos jų egzistencijos problemos gulė ant Pietryčių Lietuvos gyventojų pečių. Apsiginklavusių kaimų puolimai tapo vienu svarbiausių ginkluotės įsigijimo šaltinių. Nemažiau svarbios buvo ir politinės kovos su vietine savisauga problemos.

„Klasiniu“ požiūriu, raudonieji partizanai negalėjo toleruoti valstietijos pasipriešinimo jiems; kita vertus, jie apskritai netoleravo jokių kitų, ne jų kontroliuojamų ginkluotų struktūrų, kurios galėjo virsti politinio, tautinio pasipriešinimo židiniais. Apsiginklavusių kaimų valstiečių bandymai taikiai su partizanais sugyventi buvo neįmanomi. Taikus „sambūvis“ tebuvo galimas tik nusiginklavus, atidavus ginklus ir paklusus raudonųjų partizanų politinei valiai. 1943 m. rudenį G. Zimanas laiške A. Sniečkui rašė, kad savisaugininkai „maisto mums jau siūlo, bet mes reikalaujame ginklų“<sup>63</sup>.

Išskirtinė padėtis Pietryčių Lietuvoje susiklostė ir dėl to, kad vokiečiai visą laiką stengėsi blokuoti Rūdninkų girią, neleido partizanams iš jos skverbtis gilyn į Lietuvą. Gyventojai buvo labiau skatinami ginkluotis ir priešintis. Vietinei savisaugai kurtis čia palankesnes sąlygas sudarė ir gausesnės, tankiau dislokuotos karinės įgulos bei policijos pajėgos.

Vietinės ginkluotos savisaugos masinį paplitimą Pietryčių Lietuvoje rodo dažni ir įnirtingi ginkluoti savisaugininkų konfliktai su raudonaisiais partizanais (juos analizuoti nėra šio straipsnio uždavinys), sovietinio pagrindžio šaltinių tiesioginiai ir netiesioginiai duomenys.

Vienas iš sovietinio pagrindžio Pietryčių Lietuvoje vadų (po karo – LKP(b) Alytaus apskrities sekretorius) Vytautas Sakalauskas, kaimų savisaugos būrius įvardijęs kaip didžiausią Rūdninkų girios partizanų priešą, teigė, kad gausiausi savisaugos būriai veikė Daugų apylinkėse, kai kuriuose kaimuose apie Alytų, Varėną. Raudonieji partizanai į platesnio masto kovas su savisaugininkais neįsiveldavę, nes vengė aukų ir kt.<sup>64</sup> Buvęs sovietinis partizanas J. Sapatka teigė, kad „visi kaimų gyventojai buvo apsiginklavę“, buvę daug kaimų, kur buvo labai stipri savisauga – Pamerkiuose, Papiškiuose, Voriškėje, Mielupiuose ir dar daug kur<sup>65</sup>.

Apie ginkluotos savisaugos masiškumą byloja raudonųjų partizanų teroras ir smurtas, nusikalstamos baudžiamosios akcijos, kaimų ir atskirų sodybų deginimas, kurių metu nevengta žudyti nekaltus civilius gyventojus, net moteris ir vaikus. Žiauriausios tokio pobūdžio raudonųjų partizanų akcijos buvo Kaniūkų kaimo\* (Jašiūnų vlsč.) ir Bakaloriškių kaimo (Onuškių vlsč.) sudeginimai 1944 m. sausio 29 d. ir balandžio 12 d. (per Velykas), šių kaimų žmonių žudymas. Pažymėtina, kad šios akcijos buvo neadekvačios skriaudoms, kurias kaimų savisaugininkai padarė raudoniesiems partizanams; jos buvo nukreiptos apskritai prieš ginkluotą savisaugą, kaip masinį reiškinį Pietryčių Lietuvoje, siekiant ją demoralizuoti ir sunaikinti. Taigi raudonieji partizanai, kaip ir okupantai vokiečiai, taikė nusikalstamą kolektyvinės atsakomybės principą, jų žiaurumai buvo tyčiniai ir todėl turėjo ryškius karinių nusikaltimų ir nusikaltimų žmoniškumui požymius.

Ypač žiaurų Kaniūkų kaimo sunaikinimo faktą raudonieji partizanai naudojo kaip psichologinio poveikio priemonę prieš kitus apsiginklavirusius kaimus. Antai jų („Lietuvių partizanų štabo“ vardu) 1944 m. vasario 15 d. pasiųstame laiške Daržininkų kaimui buvo kreipiamasi ne tik į šio kaimo vyrus, bet ir į moteris, joms įsakoma atimti ginklus iš savo vyrų ir vaikų, „vyti juos iš namų“, „tegul jie baigia kovą su partizanais“. Neįvykdžius šio įsakymo Daržininkų kaimo moterims grasinta: „Žūsate kartu su jais, su visa šeima ir su trobesiais, liks tik tai žiaurus, liūdnas vaizdas jūsų kaime, kaip Kaniūkuose“. Po laišku kaimo vyrams ir moterims skirtas prierasas: „Jums aišku, ką iškovojo Kaniūkai, dabar niekas, kaip šunų, nepriima, bijosi, kad partizanai už jų užlaikymą nepalikytų be pastogės“<sup>66</sup>. Matyt, panašiai grasinta Urmanų kaimui (Eišiškių

vlsč.) ir kitiems kaimams<sup>67</sup>. Tokių pat tikslų, kaip ir susidorojant su Kaniūkais, turėta ir sudeginant Bakaloriškių kaimą. Sovietinė partizanė Anelė Zinkevičiūtė-Vaicekavičienė atsiminimuose teigė, jog šis „ypatingai užsispyręs, daugiausiai sovietiniams partizanams kenkęs kaimas“ buvo „nušluotas nuo žemės paviršiaus. Tai buvo įspėjimas kitiems savisaugininkų ginkluotiems kaimams“<sup>68</sup>.

Raudonųjų partizanų vadai vylėsi, kad masiniu teroru, ypač sodybų deginimu ir turto naikinimu, ginkluotos savisaugos plitimas bus užgniaužtas. G. Zimanas 1943 m. lapkričio 25 d. laiške A. Sniečkui optimistiškai vertino tokių priemonių rezultatus: esą savisauga „bent mūsų krašte jau, atrodo, griūva. Atvykus [spalio pradžioje. – R. Z.] buvo ginkluota ištisa eilė kaimų“. Išleidus lapelių, „keletą ypač uolių savisaugininkų padeginus“, daugelis kaimų „nestato sargybų“. Įdomus G. Zimano pastebėjimas, kad savisaugininkai padegimų „daugiau bijo negu nušovimo“<sup>69</sup>. Tai rodo, kad, deginant kaimus ir kitaip naikinant turtą, buvo taikomasi į jautrią privačiasavininkišką valstiečio psichologiją.

Tačiau G. Zimano ir kitų sovietinių partizanų vadų optimistinėms viltims nebuvo lemta išsipildyti. Nors apskritai kaimų ir sodybų deginimas bei kitos represijos neigiamai veikė savisaugos kūrimąsi, galima teigti, kad tai nepakirto savisaugos šaknų, kartais, priešingai, galėjo stiprinti savisaugininkų ryžtą priešintis. Represuoti ir nuginkluoti kaimai (net ir Kaniūkai) vėl ginklavosi ir gynėsi nuo užpuolikų. Minėtas Daržininkų kaimas, raudonųjų partizanų užpultas 1943 m. lapkričio 4 d. ir apsigynęs (G. Zimanas jį vadino „apdegintu“ kaimu), su raudonaisiais derėjosi, atsakinėjo į jų grasinamus laiškus, net sutiko duoti jiems maisto, bet sudėti ginklus atsisakė. Atsaky-

\* Plačiau apie Kaniūkų kaimo tragediją žr. 149–165 p.

dami į vieną iš raudonųjų partizanų laiškų, daržininkiečiai 1944 m. vasario 19 d. (taigi po Kaniūkų tragedijos) rašė: „Draugai partizanai, jeigu esate išalkę Daržininkų nekaltų vaikų ir moterų lietuviško kraujo, bandykite savo užsibrėžtą tikslą. Draugai partizanai, atminkite, kad lietuvis aimanuot ir verkt nemoka“<sup>70</sup>. Kaimas nesipriešindamas nusiginklavo tik 1944 m. gegužės 29 d.

Masinių kaimų ginklavimo pobūdį akivaizdžiai rodo 1944 m. pavasarį prieš pat „išvadavimą“ raudonųjų partizanų mėginimai masiškai nuginkluoti Pietryčių Lietuvos kaimų savisaugininkus bei iš jų atimti ginklai. Vien tik gegužės 23 d. Trakų apskrities Onušio valsčiuje nuginkluoti šeši savisaugininkų kaimai<sup>71</sup>. Marijonas Miceika (LKP(b) Vilniaus apskrities pagrindinio komiteto sekretorius) 1944 m. pabaigoje A. Sniečkui pranešė, kad iš kaimų savisaugininkų (matyt, Vilniaus ir Eišiškių aps.) paimta daugiau kaip 200 šautuvų. Michailas Afoninas 1945 m. minėjo tokius skaičius: Rūdninkų girios partizanai nuginklavo 538 „priešiškus elementus“, atėmė iš jų 11 kulkosvaidžių, 527 šautuvus, apie 10 tūkst. šovinių. (Neabejotina, kad didžiausią šių „trofėjų“ dalį sudarė iš kaimų savisaugininkų atimti ginklai<sup>72</sup>.)

Raudonieji partizanai sugebėjo nuginkluoti tik nedidelę apsiginklavusių kaimų dalį ir atimti iš jų nedaug ginklų. Daugiausia buvo nuginkluojami tam nesipriešinantys kaimai. Nėra duomenų apie sovietinio partizano J. Sapatkos minėtų labai stiprių savisaugų Pamerkiuose, Papiškiuose, Voriškėje, Mielupiuose ir kitur nuginklavimą.

Raudoniesiems partizanams nuginkluojant kaimus, ginklus iš savisaugininkų stengėsi atimti ir lenkų partizanai. Lietuvių pagrindis ragino savisaugininkus ir 1944 m. pavasarį Vilniaus krašte vokiečių nuginkluojamus vietinės rinktinės karius neatiuoti ginklų, juos slėpti ir laukti, „kol Tėvynė pašauks“<sup>73</sup>.

Galima teigti, kad sovietiniam ginkluotam pagrindžiui 1944 m. pavasarį pavyko pralaužti tik pirmąjį „ugnies žiedą“, nuginkluoti prie Rūdninkų girios esančių kai kurių kaimų savisaugininkus. Tolimesnių kaimų savisaugos būriai liko beveik nepaliesiti iki vokiečių okupacijos pabaigos; raudonieji partizanai vengė ginkluotų konfliktų su geriau apsiginklavusiais kaimais, nepajėgė jų nuginkluoti, kai kurios kaimų savisaugininkų nuginklavimo operacijos buvo nesėkmingos.

1943 m. Kūčių vakarą, puldami Grinkuvos ir Babraunikų (Trakų aps. Semeliškių vlsč.) savisaugininkus, žuvo 4 sovietiniai partizanai. Toks pat nesėkmingas buvo ir Trakų brigados raudonųjų partizanų bandymas 1944 m. gegužės 23 d. nuginkluoti Šakaldonių kaimo (Semeliškių vlsč.) savisaugą. Iki tol niekuo nepasižymėję šio kaimo savisaugininkai girininko Kirelio vadovaujami įnirtingai pasipriešino sovietiniams partizanams: šturmuodami kaimo savisaugininkų „bunkerį“, žuvo 5 partizanai, jų vadas Michailas Muleris buvo sužeistas ir, kad nepatektų „priešui“ į nelaisvę, nusišovė. Šakaldonių ir kitų kaimų nuginklavimo operacija sužlugo. Po jos Trakų brigados „Laisvosios Lietuvos“ būrys apsisitojo Strėvos miškuose ir vietoj kovos veiksmų buvo priverstas griebtis agitacinio darbo: „lietuvų tautos priešams“ pasiuntė tris laiškus ir gavo tiek pat atsakomųjų laiškų. Būrio dokumentuose tai pavadinta „betikslu susirašinėjimu su lietuvių tautos priešais“<sup>74</sup>.

Raudoniesiems partizanams per apsiginklavusius kaimus ir policijos užkardas labai sunkiai sekėsi prasibrauti į „Lietuvos gilumą“. 1944 m. kovo pabaigoje viena jų grupė buvo priversta grįžti atgal į Rūdninkų girią. Darsūniškio (Kauno aps.) apylinkėse ji buvo apšaudyta ir išblaškyta. Vienas partizanas (Dmitrijus Gončiarovas), kaip rašoma dokumente, „praradęs viltį“ ir „parodęs silpnadvasiškumą“ nusišovė. Partiza-

nas, žvalgybos grupės vadas, buvęs Raudonosios armijos karininkas Nikolajus Bakurskis pasiklydo; nežinodamas, kurie kaimai „priešiški“ ir ginkluoti, pateko į Klepočių kaimą, šio kaimo „šaulių“ buvo sunkiai sužeistas, vėliau nušautas, jo lavonas užkastas Klepočiuose. Už šio partizano žūtį, kaip rašoma viename iš partizanų dokumentų, „vokiečių okupantams ir jų talkininkams“ turėjo būti atkeršyta, nedelsiant pradėtas jo žūties aplinkybių tyrimas<sup>75</sup>.

Apie masinį ginkluotos savisaugos pobūdį galima spręsti ir iš lietuvių savivaldos administracijos bei policijos dokumentų. Antai Alytaus apskrities Alovės valsčiaus savisaugos būryje, susikūrusiame 1943 m. spalio 6 d., buvo 8 skyriai, juose – beveik 200 vyrų, vadintų saugūnais<sup>76</sup>.

Sovietiniai partizanai politiniais sumetimais stengėsi pabrėžti prievartinį kaimų savisaugos kūrimosi pobūdį: esą „buržuaziniai nacionalistai“ prievarta varydavo jaunią stoti į savisaugą, joje buvo lojaliai Tarybų valdžiai nusiteikusių asmenų<sup>77</sup>, vokiečiai „nesugebėjusiems suvokti hitlerininkų ir jų tarnų užmačių bruko į rankas šautuvus ir vertė kovoti prieš partizanus“<sup>78</sup>; netgi buvo teigiama, kad kai kurių kaimų valstiečiams raudonieji partizanai „leido iš vokiečių paimti ginklus“, kurie vėliau neva atiteko partizanams<sup>79</sup> ir kt. Apskritai šie teiginiai yra demagoginiai ir neatitinka istorijos tikrovės; jais stengiasi užmaskuoti politiškai nepatogius faktus, kad Lietuvos žmonės kovojo su sovietiniu pogrindžiu. (Kita vertus, prievartiniu apginklavimu teisinosi ir buvę kaimų savisaugininkai pokario metais, kai jiems iškilo sovietinių represijų grėsmė.)

Tariamą ar net realią prievartą apraiškų kuriant ginkluotą savisaugą galėjo būti; jas lėmė savivaldos administracijos, lietuvių policijos (iš dalies ir vokiečių) pastangos blokuoti didžiausią Lietuvoje raudonųjų partizanų susitelkimo židinį – Rūdinkų girią, stabdyti jų skverbimąsi gilyn į

Lietuvą. Galima daryti prielaidą, kad buvo savisaugos struktūrų, sudarytų „iš viršaus“, egzistavusių tik „popieriuje“, veikusių pasyviai, ypač turint galvoje tai, kad vokiečiai jų neapginklavo, o apsiginklavusiems kaimams grėsė raudonųjų partizanų represijos, žiauraus susidorojimo pavojus. Tačiau apskritai dauguma kaimų organizavo ginkluotą savisaugą ir ginklavosi savanoriškais pagrindais, aktyviai ir ryžtingai gynėsi nuo raudonųjų partizanų ir kitų užpuolikų. Apie tai byloja savo lėšomis savisaugininkų įsigyti ginklai, įnirtingi ginkluoti susirėmimai, rizikuojant netekti gyvybės ir turto, Pietryčių Lietuvos kaimų tragedijos.

Kalbant apie prievartinius savisaugos kūrimosi aspektus, galima manyti, kad aktyvūs, apsiginklavę kaimų savisaugininkai galėjo griebtis prievartos prieš nesiryžusius apsiginkluoti ir gintis nuo sovietinių partizanų kaimus. Arti tiesos gali būti Alberto Barausko aprašytas epizodas, kai N. kaimo savisaugininkai, pastoję kelią raudoniešiams partizanams, juos apšaudė, išvaikė, atėmė prisiplėštą grobį ir nenorėjo jo grąžinti kito kaimo žmonėms. Pasak A. Barausko, pastarieji, atėję atsiimti savo turto, esą buvo „primušti“, jiems įsakyta ginkluotis kovai su partizanais<sup>80</sup>.

Daugelis ginkluotos savisaugos kūrimosi, jos organizacinės struktūros raidos ir veiklos klausimų nėra aiškūs (jiems atskleisti trūksta archyvinių šaltinių). Ar tik vietinių žmonių pastangomis ji kurtą Pietryčių Lietuvoje? Sovietiniuose šaltiniuose esama teiginių, kad Dzūkijos kaimuose ją steigė iš Vilniaus atvykę policijos pareigūnai, „gestapo agentai“ ir kt.<sup>81</sup>

Sunkoka apibūdinti susikūrusius vietos savisaugos būrius kiekybiniu, kariniu požiūriu, kaip antipartizaninę ginkluotą jėgą. Sovietiniuose šaltiniuose yra duomenų, kad sudegintų Kaniūkų ir Bakaloriškių kaimų savisaugininkų būriai buvo labai dideli, jiems priklausė 60–70 vyrų<sup>82</sup>. Matyt,

šie skaičiai gerokai perdėti (įskaičiuoti ir kitų kaimų savisaugininkai); Domanionių kaimo (Alytaus aps.) savisaugai priklausė 15–20 vyrų<sup>83</sup>.

Kaimų savisaugų branduolį sudarė buvę šauliai, pagalbiniai policininkai, pagal socialinę padėtį daugiausia ūkininkai<sup>84</sup>. Nesant apibendrinamojo pobūdžio duomenų, sunku pasakyti, kiek iš viso Lietuvoje buvo ginkluotos savisaugos narių. Bent apytikriai galima orientuotis į tokius skaičius. Ginkluota savisauga pirmiausia buvo kuriama iš pagalbinių (garbės) policininkų. Iki 1943 m. rudens jų buvo beveik 8 tūkst. žmonių. Kitas orientacinis skaičius gali būti Lietuvos šaulių sąjungos narių skaičius, juo labiau kad 1943 m. vasarą ginkluotos savisaugos kūrimas buvo siejamas su Šaulių sąjungos atkūrimu ir tik išryškėjus nesutarimams tarp vokiečių ir lietuvių nutarta sukurti „visai naują organizaciją“\*. 1940 m. Šaulių sąjungai priklausė daugiau kaip 42 tūkst. rikiuotės šaulių, 5 tūkst. rėmėjų<sup>85</sup>. Pabrėžtina, kad šie skaičiai tik orientaciniai. Tačiau vietinių savisaugos būrių sąsajos su Šaulių sąjunga byloja apie jų paplitimą ir masiškumą.

Pietryčių ir Rytų Lietuvoje apsiginklavę kaimai veikė šalia policijos, karinių dalinių „atsparos punktų“, objektyviai sudarydami vientisą krašto apsaugos, antipartizaninės kovos priemonių sistemą. Ypač svarbios buvo jų galimybės stebėti, žvalgyti raudonųjų partizanų telkimosi ir veiklos vietas. Matyt, ne veltui KGB dokumentuose daryta išvada, kad vokiečių ir lietuvių policija „kaimų sargybas“ organizavo sovietinių partizanų žvalgybos tikslams<sup>86</sup>. Jai griūnant, vietinei savisaugai buvo sunku gintis nuo raudonųjų partizanų, ypač kai šie sutelktomis jėgomis vykdė operacijas, ir tai lėmė daugelio savisaugininkų tragedijas.

Sovietinio pogrindžio šaltiniuose yra teiginių, kad ginkluoti kaimai dažnai ginklus

atsukdavo ir prieš vokiečius, todėl šie pradėjo kaimus nuginkluoti, grasino jiems represijomis (sudeginimu)<sup>87</sup>. Tai abejotini, demagoginiai teiginiai, tačiau 1944 m. žiemą iš tikrųjų buvo vykdomi ginkluotos savisaugos organizaciniai pertvarkymai.

Nuo 1943 m. rudens iki 1944 m. vasario pradžios vietinei ginkluotai savisaugai priklausė pagalbinių (garbės) policija. Kaip rašo Petras Stankeras, „policijos įstaigose, nuovadose, punktuose sumažėjus tarnautojų“, Policijos departamento direktorius Vytautas Reivytiš 1944 m. vasario 7 d. policijos vadams įsakė pagalbinių policiją atgaiinti ir „aktyviai naudotis jos paslaugomis“<sup>88</sup>, taigi ji išskirta iš vietinės ginkluotos savisaugos.

Kas lėmė šiuos organizacinius pertvarkymus, ar tik policijos tarnautojų sumažėjimas? Turint galvoje sovietiniuose šaltiniuose užfiksuotus teiginius, galbūt vokiečių ir lietuvių savivaldos administracijai atrodė, kad ginkluoti kaimai nepakankamai aktyviai gynėsi nuo partizanų, per dideli buvo savisaugos struktūrų patirti žmonių ir kiti nuostoliai? Gal pertvarkymus galima konkrečiai sieti su Kaniūkų kaimo užpuolimu 1944 m. sausio 29 d. (kai buvo nužudyta daug šio kaimo žmonių), o kaimo savisaugininkai nepasipriešino raudonųjų partizanų antpuoliui?

Tačiau pateikti vietinės ginkluotos savisaugos paplitimo ir veiklos pavyzdžiai rodo, kad įvykdžius organizacinius pertvarkymus ji nenustojo veikti ir egzistavo iki pat vokiečių okupacijos pabaigos.

Kaip minėta, tiek vokiečių, tiek sovietinės kilmės šaltiniuose kaip svarbiausias vietinės ginkluotos savisaugos kūrimosi ir veiklos tikslas pabrėžiamas gyventojų „gyvybės ir turto“ gynimas, antipartizaninė kova. Tačiau iš kai kurių savisaugininkų dokumentų matyti, kad jų veiklos motyvai ir

\* Žr. *Genocidas ir rezistencija*, 2001 m., Nr. 2(10), p. 58.

tikslai buvo daug platesni, apėmė ir politinius aspektus. Daržininkų kaimo savisaugininkai, 1944 m. vasario mėn. atsakydami raudoniesiems partizanams į jų ultimatyvius reikalavimus nusiginkluoti, cituotame laiške klausė: „Draugai Partizanai, pasakykite, ar Jūs esate tikrieji Lietuvos partizanai, ar Maskvos agentai?“, „mokė“ juos lietuviško patriotizmo: „dabartiniais laikais nederėtų lietuviai lietuvį skriausti arba žudyti, nesame mes šimto milijonų tauta, mes buvome ir dabar esame visokių tironų pavergtieji“ ir pan.<sup>89</sup>

Nors ir netiesiogiai, vietinės ginkluotos savisaugos paplitimą rodo ir daugelis pirmųjų pokario metų sovietinių dokumentų. Antai Užuguostyje (Alytaus aps.) 1945 m. kovo mėn. sušauktame mitinge dėl nepatenkinamų mobilizacijos rezultatų valdžios aktyvistai ir paprasti valstiečiai kalbėjo vokiečių okupacijos metų terminija: esą negalima slapstyti, reikia stoti „į savisaugos būrius“, „ginti savo apylinkės moteris ir vaikus nuo įvairių vokiečių pakalikų“<sup>90</sup>. Net ir oficialiuose dokumentuose sovietinio partinio aktyvo ir milicijos ginkluotos grupės vadinamos savisaugos (apsaugos) būriais.

## IŠVADOS

1. Karo ir nacių Vokietijos okupacijos metais buvo aktualu užtikrinti krašto gyventojų saugumą, vidaus gyvenimo rimtį, gyvenamųjų vietovių, privataus ir visuomeninio turto apsaugą, kurti šias funkcijas vykdančias struktūras, įtraukti į jas civilius gyventojus.

2. Vietinės savisaugos (savigynos) kūrimas objektyviai neprieštaravo okupantų vokiečių interesams, jų siekiams užtikrinti saugą savo kariuomenės užnugarį, tačiau turėjo ir jiems nepriimtinių tikslų. Vokiečiams, priešišškai nusistačiusiems Lietuvos

valstybingumo atkūrimo atžvilgiu, buvo nepriimtini ginkluoti dariniai, kurie taptų užuomazga lietuviškoms ginkluotoms pajėgoms atkurti.

3. 1942 m., suaktyvėjus sovietinio ginkluoto pagrindžio veiklai, o vokiečiams įvykdžius žiaurias atsakomąsias keršto akcijas, lietuvių savivaldos administracija parengė vietinės ginkluotos savisaugos kūrimo projektą. Ją turėjo sudaryti: 1) vietinės apsaugos daliniai, veikę apskričių centruose; 2) valsčiuose ir seniūnijose – apsaugos grupės, sudarytos daugiausia iš civilių gyventojų.

4. Vokiečių okupacinė valdžia nepritarė vietinės ginkluotos savisaugos kūrimo idėjai. Numatytą įgyvendinti savisaugos priemonių jie nelaikė adekvačiomis sovietinio ginkluoto pagrindžio keliamam pavojui. Jie siekė įvykdyti Lietuvoje karinę mobilizaciją, formuoti nacionalines karines policines formuotes ir siųsti jas į Rytus.

5. Iki 1943 m. rudens, ypač Rytų ir Pietryčių Lietuvoje, kur buvo daugiau „banditizmo“ reiškinių, kaimų ir miestelių apsaugai iš civilių gyventojų buvo suorganizuotos neginkluotos „naktinės sargybos“, vykdančios daugiausia vietovių stebėjimo, gyventojų išpėjimo ir panašias funkcijas.

6. Sprendžiant efektyvesnės savisaugos (savigynos) kūrimo uždavinius 1943 m. vasarą bandyta atkurti Lietuvos šaulių sąjungą. Tačiau okupantams vokiečiams buvo nepriimtini šios organizacijos patriotiniai veiklos tikslai (Lietuvos nepriklausomybės gynimas). Derinant principines nuostatas, nusistatyta savisaugai kurti „visai naują organizaciją“.

7. 1943 m. rudenį blogėjant padėčiai fronte, išsiplėtus sovietinio pagrindžio veiklai, vokiečiai Lietuvoje leido kurti ginkluotai savisaugai. Rugsėjo mėn. tarp vokiečių ir lietuvių savivaldos administracijos pareigūnų pasiektais principiniais susitarimais

„gyventojų gyvybei ir turtui saugoti“ pradėti kurti vietiniai savisaugos būriai, jų veikla orientuota į kovą su sovietiniu pagrindžiu. Taip pat formuotas atskiras lietuviškas karinis dalinys iš 3 tūkst. vyrų.

8. Okupuotos Lietuvos visuomenė, nacionalinis antinacinis pagrindis iš esmės nepalankiai vertino ginkluotos savisaugos kūrimo planus. Pačių vokiečių pozicija jų atžvilgiu nebuvo vieninga. Vokietijos reicho ir Ostlando pareigūnai iš esmės nepritarė vietinės savisaugos apginklavimui. Apsiginkluoti turėjo patys savisaugos būrių nariai.

9. Nepaisant nepalankių aplinkybių, ginkluota savisauga kūrėsi visoje Lietuvoje, pirmiausia kaimuose ir miesteliuose. Tai buvo masinis reiškinys, ypač paplitęs Rytų ir Pietryčių Lietuvoje, kur išsiplėtojo sovietinio ginkluoto pagrindžio agresyvi veikla, savivalė ir gyventojų plėšimas.

10. Sovietiniai partizanai, kovodami su vietine ginkluota savisauga, vykdė baudžiamąsias akcijas, degino kaimus ir sodybas. Šiomis nusikalstamomis priemonėmis siekta ją demoralizuoti ir sunaikinti kaip masinį reiškinį.

#### Nuorodos

<sup>1</sup> A. Sniečkaus 1943 m. liepos 29 d. radiograma sovietinio pagrindžio Lietuvoje vadovams, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1, ap. 1, b. 400, l. 16.

<sup>2</sup> *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare (1941–1945): Dokumentų ir medžiagos rinkinys*, Vilnius, 1982, p. 188.

<sup>3</sup> *Ateitis*, 1943, rugsėjo 16, p. 1.

<sup>4</sup> „Kieta, bet teisinga bausmė už gaujų rėmimą“, *Ateitis*, 1943, spalio 15, p. 6.

<sup>5</sup> Lietuvių antinacinio pagrindžio 1943 m. rugsėjo 2 d. šaltinis, LYA, f. 3377, ap. 58, dokumentų rinkinys Nr. 167, p. 43.

<sup>6</sup> Sudegintų ir nusiaubtų kaimų 1943 m. rudenį derlius liko nenuimtas, žemės – neišdirbtos ir neapšėtos ir kt. Trakų apskrities agronomo 1943 m. spalio 4 d. raštas Trakų apskrities viršininkui, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-500, ap. 1, b. 25, l. 557; Kaišiadorių valsčiaus

11. Apskritai 1943–1944 m. veikusi vietinė ginkluota savisauga buvo lietuviškosios administracijos iniciatyva sukurtas darinys, per kurį Lietuvos gyventojai, daugiausia kaimo žmonės (valstiečiai), įsitraukė į kovą su sovietiniu ginkluotu pagrindžiu. Jos veikla turėjo glaudžių sąsajų su nepriklausomoje Lietuvoje veikusia Šaulių sąjunga. Ginkluota savisauga savo kilme ir dalyvių sudėtimi iš tikrųjų buvo „vietinė“, jos veikla konkrečiomis istorinėmis aplinkybėmis tapo plataus masto pasipriešinimo sąjūdžiu, veikusiu prieš sovietinį ginkluotą pagrindį Lietuvoje. Ginkluota savisauga išreiškė prigimtine jos dalyvių teisę ginti savo gyvybę, turtą, daugelio kartų sukurtas materialines ir kultūros vertybes. Tai ir lėmė jos paplitimą bei masiškumą, ji egzistavo nepaisant nepalankių sąlygų: sovietinio pagrindžio represijų, nacių Vokietijos metais visuomenėje vyravusio nusistatymo nerizikuoti tautos egzistencija, vengti aukų ir veiksmų, kurie sukeltų represijas. Sovietinio ginkluoto pagrindžio kova su vietine ginkluota savisauga iš esmės virto jo karu prieš Lietuvos valstietiją.

viršaičio 1943 m. rugsėjo 14 d. raštas Trakų apskrities viršininkui, *ibid.*, l. 319.

<sup>7</sup> „Saugokite savo turtą“ [vedamasis], *Panevėžio apygardos balsas*, 1943, rugsėjo 4, p. 1.

<sup>8</sup> Lietuvių antinacinio pagrindžio 1943 m. rugsėjo 22 d. šaltinis, LYA, f. 3377, ap. 58, dokumentų rinkinys Nr. 167, p. 63.

<sup>9</sup> Apie jos sustabdymą paskelbta Vilniaus apygardos komisaro H. Wulfo 1943 m. rugsėjo 12 d. skelbime apygardos gyventojams. Komisaras aiškino baudžiamosios operacijos priežastis, deklaravo vokiečių civilinės valdžios nusistatymą „netoleruoti rytinės Lietuvos dalies, kaip banditizmo lizdo“. Pačių vokiečių okupantų prisipažinimu, operacija nedavė lauktų rezultatų. Žr. *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare*, p. 189–190, 194.

<sup>10</sup> Vietinių savisaugos būrių taisyklės, LYA, f. 3377, ap. 58, b. 265, l. 55; P. Dirksys, „Vietinės savisaugos būriai“, *Policija*, 1943, lapkritis, p. 27–29; „Steigiami vietos savisaugos būriai“, *Ateitis*, 1943, rugsėjo 21, p. 1.

<sup>11</sup> P. Kubiliūno 1943 m. rugsėjo 17 d. bendraraštis Nr. 1 „Visiems apskričių viršininkams“, LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 248, l. 5, 7; P. Kubiliūno 1943 m. spalio 1 d. bendraraštis Nr. 2 „Kauno, Vilniaus, Šiaulių ir Panevėžio miestų burmistrams“, *ibid.*, p. 5–6; be to, 1943 m. spalio 7 d. vidaus reikalų generalinis tarėjas J. Pyragius, Policijos departamento direktorius V. Reivytiš pasirašė bendraraštį Nr. 3 „Visų apskričių viršininkams ir pirmaeilių miestų burmistrams“, jame papildomai aiškino vietinių savisaugos būrių „taisyklės“, būrių „priklausomybę ir valdymą“, *ibid.*, l. 6–7.

<sup>12</sup> P. Kubiliūno atsišaukimas „Lietuvos vyrai“, *Karys: Lietuvių karių savaitraštis*, 1943, spalio 9, p. 1; Kauno miesto burmistro S. Kenstavičiaus 1943 m. spalio 14 d. skelbimas Nr. 82, *Ateitis*, 1943, spalio 15, p. 6.

<sup>13</sup> „Vietos savisaugos būriai“, *Ateitis*, 1943, rugsėjo 21, p. 1; „Teisė gintis“, *Panevėžio apygardos balsas*, 1943, spalio 3, p. 1; *Ūkininko patarėjas*, 1943, spalio 1, p. 8 ir kt.

<sup>14</sup> *Dokumentai Lietuvos vietinės rinktinės istorijai*, sudarė Z. Raulinaitis, Chicago, 1990, p. 73. Paskelbtame dokumente nėra antrojo punkto. Neaišku, ar jis praleistas sąmoningai, ar įsivėlusį korektūros klaidą, numeruojant dokumento punktus.

<sup>15</sup> *Ibid.*, p. 74–75.

<sup>16</sup> Lietuvių antinacinio pagrindžio 1943 m. rugsėjo 22 d. šaltinis, LYA, f. 3377, ap. 58, dokumentų rinkinys Nr. 167, l. 63.

<sup>17</sup> „Nauja vokiečių taktika“, *Laisvės kovotojas*, 1943, spalio 19, p. 1.

<sup>18</sup> M. Šumausko ir G. Zimano 1943 m. lapkričio 20 d. radiogramos A. Sniečkui, LYA, f. 1, ap. 1, b. 409, l. 366, 387.

<sup>19</sup> LPJŠ viršininko A. Sniečkaus 1943 m. lapkričio 16 d. laiškas sovietinio pagrindžio Lietuvoje vadovams, *ibid.*, f. 16895, ap. 2, b. 191, l. 8–9; *Kovoje prieš hitlerinę okupaciją: Lietuvos LKP(b) atsišaukimai Didžiojo Tėvynės karo metu*, Vilnius, 1948, p. 127; „Dar viena okupantų apgaulė: Šalin okupantiškos savisaugos būrius“; Margirio būrio 1943 m. lapkričio mėn. atsišaukimas, LYA, f. 1771, ap. 6, b. 127, l. 27.

<sup>20</sup> Lietuvių antinacinio pagrindžio 1943 m. rugsėjo 29 d. šaltinis, *ibid.*, f. 3377, ap. 58, dokumentų rinkinys Nr. 167, l. 51.

<sup>21</sup> P. Stankeras, *Lietuvių policija 1941–1944 m.*, Vilnius, 1998, p. 79.

<sup>22</sup> Lietuvių antinacinio pagrindžio 1943 m. spalio 30 d. šaltinis, *ibid.*, l. 89.

<sup>23</sup> *Ibid.*, l. 73.

<sup>24</sup> V. Maldžiūnas, *Išaugau Vilnijoje: Atsiminimai*, Kaunas, 1996, p. 129–130.

<sup>25</sup> Lietuvių antinacinio pagrindžio dokumentas [be datos] „Įvykiai Raseinių apskrityje“, LYA, f. 3377, ap. 58, b. 266, l. 13.

<sup>26</sup> V. Zalecko 1951 m. sausio 10 d. parodymai, *ibid.*, ap. 55, b. 193, l. 125; V. Pališausko ir J. Čepuko baudžiamoji byla, *ibid.*, f. K-1, b. 29756/3, l. 7, 9.

<sup>27</sup> J. K. Burdulis, „Žmogžudžiai greta mūsų“, *Atgimimas*, 1989, balandžio 28.

<sup>28</sup> „Apmokomi pirmieji Vietinės apsaugos būrių savanoriai“, *Tėviškė*, 1943, lapkričio 5, p. 2; „Prisaidinti Vietinės apsaugos būriai“, *Savaitė*, 1943, lapkričio 27, Nr. 47, p. 755; „Pirmojo krašto apsaugos dalinio prisaidinimas“, *Karys*, 1943, gruodžio 4, p. 1–2; Ilimonis, „Lietuvių vietinės apsaugos dalinyje apsilankius“, *Ateitis*, 1944, sausio 14, p. 2; „Prisaidintas pirmas vietinės apsaugos dalinys“, *Žemaičių žemė*, 1943, gruodžio 4, p. 2; G. Zimano 1943 m. gruodžio 26 d. radiograma A. Sniečkui, LYA, f. 1, ap. 1, b. 409, l. 366, 546; *ibid.*, b. 24, l. 13; *ibid.*, b. 23, l. 18–19; *ibid.*, f. 1771, ap. 6, b. 171, l. 90; M. Šumausko (Kazimiero) 1944 m. vasario 12 d. radiograma A. Sniečkui, *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 410, l. 232. Vokiečių šaltiniuose šis dalinys, matyt, vadintas „Landeschutzverbände“, kitaip negu lietuvių savisaugos (policijos) „Schutzmannschaft“ batalionai, taigi organizaciniu požiūriu jiems nepriklausė. Šį neviseškai suformuotą dalinį, ypač atsižvelgiant į tai, kad jis turėjo veikti Lietuvos teritorijoje, kaip karinę savisaugos formuotę, galima laikyti tarpiniu, pereinamuoju dariniu tarp savisaugos batalionų ir Lietuvos vietinės rinktinės (formuotos 1944 m. vasarį–gegužę), kurią vokiečiai vadino „Litauische Sonderverbände“.

<sup>29</sup> „Keršytojo“ būrio vado I. Jeleckicho ataskaita, LYA, f. 41, ap. 2, b. 1, l. 20.

<sup>30</sup> Policijos pranešimų santrauka, *ibid.*, f. 3377, ap. 58, b. 266, l. 10.

<sup>31</sup> K. Šetkus, „Raudonieji partizanai vokiečių okupacijos metais (1943–1944)“, rankraštis, p. 4–6 („Šilalės kraštas“ leidinio redkolegijos archyvas).

<sup>32</sup> „Sudarytas vietinės savisaugos būrys“, *Tėviškė*, 1943, spalio 1, p. 1.

<sup>33</sup> J. Baščiulio (Stalionio) 1943 m. spalio 2 d., spalio 8 d. radiogramos LPJŠ, LYA, f. 1, ap. 1, b. 129, l. 160; LPJŠ informacinių žinių 1943 m. spalio 18 d. santrauka Nr. 12, *ibid.*, b. 23, l. 34; „Raudonieji partizanai nušovusį partizaną valstietį sušaudė, jo sodybą sudegino“, žr. LPJŠ operatyvinių duomenų 1943 m. lapkričio 5 d. santrauka, *ibid.*, f. 1771, ap. 6, b. 40, l. 128.

<sup>34</sup> Kęstučio partizanų būrio trumpas veiklos aprašymas, *ibid.*, f. 63, ap. 1, b. 1, l. 13–22.

<sup>35</sup> „Apsisaugokime“, *Naujosios Biržų žinios*, 1943, spalio 23, p. 1, 4.

<sup>36</sup> Šiuos ir kitus teroro aktus įvykdė daugiausia iš pabėgusių sovietinių karo belaisvių sudarytas Djako-

vo būrys, priklausęs Žemaitės raudonųjų partizanų brigadai, žr. Žaibo (J. Macevičiaus) 1943 m. laišką Nr. 3 A. Sniečkui, LYA, f. 1, ap. 1, b. 31, l. 19.

<sup>37</sup> A. Antanaičio 1946 m. rugpjūčio 19 d., 27 d. parodymai, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 43, l. 167–168, 177.

<sup>38</sup> Policijos pranešimų santrauka, *ibid.*, ap. 58, b. 266, l. 10.

<sup>39</sup> „Už Tarybų Lietuvą“ būrio Nr. 1 1944 m. ataskaita, *ibid.*, f. 26, ap. 1, b. 1, l. 7–8; Būrio istorija, 1945 m., *ibid.*, l. 2–9; *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare*, p. 384–385.

<sup>40</sup> „Už Tarybų Lietuvą“ būrio Nr. 1 1944 m. ataskaita, LYA, f. 26, ap. 1, b. 1, l. 5.

<sup>41</sup> Pr. Pranevičiaus (Mečio) 1943 m. spalio 6–7 d. radiogramos A. Sniečkui, *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 409, l. 145, 155.

<sup>42</sup> Policijos pranešimų santrauka, *ibid.*, f. 3377, ap. 58, b. 266, l. 32; „Likviduotas banditų lizdas Panevėžio apskrityje“, *Policija*, 1944, gegužė, p. 2.

<sup>43</sup> LPJŠ operatyvinių duomenų 1943 m. lapkričio 5 d. santrauka, LYA, f. 1771, ap. 1, b. 40, l. 128.

<sup>44</sup> Policijos pranešimų santrauka, *ibid.*, f. 3377, ap. 58, b. 266, l. 23.

<sup>45</sup> *Ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 438, l. 42.

<sup>46</sup> J. Macevičiaus (Žaibo) 1943 m. gruodžio 1 d. laiškas LLKJS CK, *ibid.*, b. 50, l. 36.

<sup>47</sup> S. Andriukaičio atsiminimai, 1959 m., *ibid.*, f. 3377, ap. 22, b. 9, l. 20.

<sup>48</sup> *Ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 6, l. 22–23.

<sup>49</sup> F. Trano atsiminimai, užrašyti B. Bitino 1959 m., *ibid.*, f. 3377, ap. 22, b. 384, l. 23–24.

<sup>50</sup> „Už Tėvynės laisvę“ būrio 1943 m. ataskaitos, *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 436, l. 177; b. 438, l. 223.

<sup>51</sup> Lietuvos Jonas, „Ūkininkų kova su banditais“, *Karys*, 1944, gegužės 13, p. 6.

<sup>52</sup> Br. Urbanavičius, *Liaudies keršytojai: iš partizanų atsiminimų*, Vilnius, 1981, p. 304.

<sup>53</sup> „Vilniaus“ būrio 1944 m. vasario 4 d. ataskaita, LYA, f. 1, ap. 1, b. 438, l. 209; „Vilniaus“ būrio koviniai veiksmai 1943 m. rugsėjo 1–1944 m. vasario 1 d., *ibid.*, b. 34, l. 8.

<sup>54</sup> „Vilniaus kraštas partizanų pinklėse“, *Nepriklausoma Lietuva*, 1944, vasario 16, p. 4.

<sup>55</sup> „Bolševikinės bandos“, *Lietuvių fronto biuletenis*, 1944, vasario 5, p. 3.

<sup>56</sup> „Bičiulių“ būrio kovos veiksmų žurnalas, LYA, f. 59, ap. 1, b. 1, l. 13; Vytauto būrio įsakymai, *ibid.*, f. 58, ap. 1, b. 1, l. 10; Būrio ataskaita, *ibid.*, l. 40–41; Vytauto būrys įkurtas 1944 m. gegužės pabaigoje. Jo vadas lt. Vl. Šlapelis buvo lietuvių savisaugos batalionų karininkas, pateko partizanams į nelaisvę, tapo partizanų. Vytauto būryje buvo sutelkti ir kiti buvę savisaugos batalionų kariai, iš viso apie 10 žmonių, žr. *ibid.*, l. 65.

<sup>57</sup> Kazimiero (M. Šumausko) 1944 m. kovo 27 d. radiograma A. Sniečkui, *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 411, l. 57.

<sup>58</sup> Vytauto būrio 1944 m. liepos mėn. veiklos ataskaita, *ibid.*, f. 58, a. 1, b. 1, l. 40–41.

<sup>59</sup> Dargužių kaimo (Valkininkų vlsč.) gyventojo Stasio Jankūno (g. 1899 m.) liudijimu, lenkams okupavus Vilniaus kraštą, Dargužiuose ir aplinkiniuose kaimuose kovai su lenkais susiorganizavo dideli lietuvių partizanų būriai. Jie netoli Pirčiupių buvo išsikasę apkasus, prie Merkio, Šalčios budėjo jų sargybos, lietuviai partizanai sėkmingai kovojo su lenkų smulkesniais daliniais. Įsitvirtinus lenkų okupacijai, daugeliui jų teko bėgti į Lietuvą, vėliau per demarkacijos liniją slapčia grįžo namo, patyrė žiaurias lenkų valdžios represijas. Žr. S. Jankūno 1961 m. atsiminimai, užrašė S. Karosienė, LYA, f. 17637, ap. 1, b. 301, l. 51–53.

<sup>60</sup> Istoriko V. Kancevičiaus 2001 m. liepos 4 d. liudijimas autoriui. V. Kancevičiaus minimus faktus patvirtina ir raudonųjų partizanų šaltiniai. J. Grigonis 1951 m. rašytuose atsiminimuose ypač pabrėžė Merkinės gimnazijos moksleivių vaidmenį miestelio savisaugos veikloje: partizanai 1943 m. rudenį sužinojo, kad Merkinės gimnazijoje „apginkluoti visi moksleiviai kovai prieš partizanus“. G. Zimanas parašė gimnazijos direktoriui laišką, kuriame priekaištavo, „kam jis nuodija jaunimą, versdamas jį tarnauti amžiniams lietuvių tautos priešams vokiečiams okupantams“. G. Zimanas užmezgė ryšius su gen. T. Daukantu (buvo su juo šiek tiek pažįstamas iš studijų Kauno universitete laikų), siūlė „nuginkluoti gimnaziją ir nedemoralizuoti vaikų“, taip pat padėti užmegzti ryšius su policija ir lietuvišais pareigūnais, prisidėti prie antivokiškos kovos. Gen. T. Daukantas neva padėjęs užmegzti ryšius su Merkinės policija, netgi sutikęs atsiųstu iš sovietinio užnugario lėktuvu nuskristi į Maskvą ir iš ten per radiją kreiptis į Lietuvos gyventojus, žr. LYA, f. 3377, ap. 3377, b. 362, l. 6.

<sup>61</sup> J. Blažio 1946 m. liepos 25 d. parodymai, *ibid.*, ap. 55, b. 139, l. 37, 41. Matyt, norėdamas sumenkinti savo kaltę, J. Blažys tvirtino, kad Valkininkus saugojo nuo lenkų partizanų, su raudonaisiais partizanais kovoti negaudavo nurodymų ir su jais nekovojo.

<sup>62</sup> G. Zimano 1943 m. spalio 24 d. laiškas A. Sniečkui, LYA, f. 1, ap. 1, b. 437, l. 1–2.

<sup>63</sup> G. Zimano 1944 m. kovo 3 d. laiškas A. Sniečkui, *ibid.*, b. 40, l. 34, 35.

<sup>64</sup> V. Sakalauskas, *Šarūno partizanų būrio kovinė veikla Alytaus apskrityje 1943–1944 metais. Atsiminimai*, užrašė J. Petronis 1959 m., *ibid.*, f. 3377, ap. 22, b. 318, l. 95.

<sup>65</sup> J. K. Burdulis, „Žmogžudžiai greta mūsų“, *Atgimimas*, 1989, balandžio 28.

- <sup>66</sup> LYA, f. 60, ap. 1, b. 1, l. 41–42.
- <sup>67</sup> Policijos pranešimų santraukos, *ibid.*, f. 3377, ap. 58, b. 266, l. 45.
- <sup>68</sup> A. Zinkevičiūtės-Vaicekavičienės atsiminimai, užrašė J. Petronis, *ibid.*, ap. 22, b. 428, l. 28.
- <sup>69</sup> *Ibid.*, f. 1, b. 31, l. 10; b. 40, l. 34–35.
- <sup>70</sup> *Ibid.*, f. 60, ap. 1, b. 1, l. 43.
- <sup>71</sup> M. Afonino (Petro) 1944 m. gegužės 23 d. ir birželio 2 d. radiogramos A. Sniečkui, *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 412, l. 210, 380.
- <sup>72</sup> M. Afonino 1945 m. vasario 8 d. pranešimas LKP(b) Trakų apskrities partinio ir sovietinio aktyvo susirinkime apie apskrities pagrindinio komiteto veiklą vokiečių okupacijos metais ir partinės organizacijos eilinius uždavinius likviduojant vokiečių okupacijos padarinius, *ibid.*, f. 1771, ap. 7, b. 83, l. 45; f. 51, ap. 51, b. 1, l. 12.
- <sup>73</sup> M. Miceikos (Gabrio) 1944 m. gegužės 29 d. radiograma A. Sniečkui, LYA, f. 1, ap. 1, b. 412, l. 354; L. Solomino (Prano) 1944 m. birželio 15 d. radiograma A. Sniečkui, *ibid.*, b. 413, l. 12.
- <sup>74</sup> 1-osios Trakų partizanų brigados 1944 m. birželio 23 d. įsakymas Nr. 59, *ibid.*, f. 51, ap. 51, b. 6a, l. 43–48, 66–68.
- <sup>75</sup> 1944 m. balandžio 28 d. įsakymas „Išlaisvintojo“ būriui, *ibid.*, f. 49, ap. 1, b. 5, l. 44; b. 2, l. 10. Matyt, šis ir kiti vokiečių okupacijos metų įvykiai susiję su ginkluotos savisaugos veikla iš dalies lėmė Klepočių, Ryliškių ir kitų kaimų tragedijas (sudeginti 1944 m. gruodį, Kūčių naktį ir vėliau). Sovietiniai partizanai, tapę stribus, sovietiniais valdžios aktyvistais, su NKVD kariuomene tęsė baudžiamąsias keršto akcijas, suvedinėjo sąskaitas, kurių nespėjo ar nepajėgė įvykdyti vokiečių okupacijos metais.
- <sup>76</sup> G. Lučinskas, „Tragiški likimai: savisaugininkai V. ir A. Gruodžiai“, *Voruta*, 2000, birželio 10, p. 4.
- <sup>77</sup> V. Sakalauskas, *op. cit.*, p. 95; 1975 m. pažyma apie „Dainavos partizanų būrį“, LYA, f. 2, ap. 1, b. 1, l. 18; MGB Daugų rajono viršininko Kostinčio 1951 m. vasario 21 d. pažyma, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 193, l. 153–154.
- <sup>78</sup> A. Barauskas, „„Tiesa“ kovojo girių tankmėj“, *Tiesos kelias: Lietuvos komunistinės spaudos istorijos puslapiai (straipsnių rinkinys)*, Vilnius, 1977, p. 106–107.
- <sup>79</sup> A. Zinkevičiūtės-Vaicekavičienės atsiminimai, užrašė J. Petronis 1959 m., LYA, f. 3377, ap. 22, b. 428, l. 28.
- <sup>80</sup> A. Barauskas, *Margirio partizanų būrio, veikusio 1943–1944 m. Vilniaus apskrityje, ataskaita*, 1944 m., *ibid.*, ap. 53, b. 283, l. 25.
- <sup>81</sup> Antai J. Barauskas savo atsiminimuose rašė apie Varėnos vlsč. Pamusių k. likviduotą „gestapo agentą“, atvykusį organizuoti savisaugos būrių kovai su partizanais. Žr. J. Barausko atsiminimai, 1950 m., *ibid.*, b. 77, l. 28.
- <sup>82</sup> J. Olekas, *Neramios naktys*, Vilnius, 1964, p. 115–116.
- <sup>83</sup> J. Biekšos 1945 m. vasario 17 d. parodymai, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 193, l. 139–140.
- <sup>84</sup> Sovietinio pagrindžio agentūros šaltinis taip apibūdino vieną Alytaus apskrities Merkinės valsčiaus savisaugininką: 14 ha žemės ūkio savininkas, „Smetonos laikais“ priklausė tautininkų organizacijai, Tarybų valdžios metais (1940–1941) platino antisovietinius atsišaukimus, skleidė antisovietinę propagandą, nuo pirmųjų vokiečių okupacijos dienų „banditų gaujų“ [Birželio sukilėlių būrių. – R. Z.] narys, su trispalve vėliava „bėgiojo“ ir šaukė „Valio laisva Lietuva“, žr. LYA, f. 1, ap. 1, b. 102, l. 39.
- <sup>85</sup> P. Stankeras, *op. cit.*, p. 78; LYA, f. 3377, ap. 58, dokumentų rinkinys Nr. 167, p. 46; „Šaulių sąjunga“, *Lietuvių enciklopedija*, t. 29, Boston, 1963, p. 381.
- <sup>86</sup> Žr. V. Pališausko ir F. Čepuko baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, b. 297556/3, l. 7.
- <sup>87</sup> M. Afoninas, *op. cit.*, *ibid.*, f. 1771, ap. 7, b. 83, l. 45.
- <sup>88</sup> P. Stankeras, *op. cit.*, p. 79.
- <sup>89</sup> Daržininkų kaimo žmonių 1944 m. vasario 19 d. laiškas „Draugams Partizanams!“, LYA, f. 60, ap. 1, b. 1, l. 43.
- <sup>90</sup> Užuguosčio pradžios mokykloje 1945 m. kovo 26 d. įvykusio mitingo protokolas, *ibid.*, f. 164, ap. 164-7, b. 4, l. 55.

Rimantas Zizas

# LOCAL DEFENCE (SELF-DEFENCE) IN LITHUANIA DURING THE NAZI GERMAN OCCUPATION (1941–1944)

## Summary

In the summer of 1943 a substantial turning point took place in the Eastern front, the Germans lost their strategic initiative and were dislodged far to the West. Lithuania was not anymore a remote and quiet country to protect their rear. In summer 1943 due to unsuccessful military and labour mobilization and spreading armed underground activities of the Soviets, the Germans consolidated the mass repressions in Lithuania, however proclaiming the locals responsible for the acts of sabotage. Trying to protect the Lithuanians both from the terror of the Soviet partisans and from the terror retaliation of the Germans, the Lithuanian self-governing administrations volunteered to form armed security units from about 30 thousand men. These units were to act under the supervision of the region authorities. During the negotiations with the Germans in the beginning of September in 1943 the principle agreements on the establishment of these units were made, however the Germans refused to arm them the Lithuanians having to equip the squads themselves. The local defence (self-defence) units as planned were to be established in villages, boroughs and towns. Their task was to protect the „property and residents of the living sites“, and in general they were to fight against the „banditry of the Bolshevik elements“. Moreover, a separate military unit of 3 thousand was to be formed to defend the major communication roads and objects, and to support the local squads.

The armed local defence structures were being formed under complicated conditions. The very German officers had no a unanimous attitude, some of them considering the establishment of the armed local defence a privilege the Lithuanians had not deserved since their involvement in war was trivial. The national underground activists were tempted with a possible prospect to benefit from the local defence structures by receiving armament from the Germans. On the other hand, these activists were also suspicious about the creation of the armed structures since they could be employed for the Germans' interests, also to be taken out of Lithuania and the like. Moreover, the members of the armed structures were at risk of repressions by the armed Soviet underground. The creation of the local defence system was largely obstructed, as the question regarding the armament of units had not yet been solved with the Germans.

The local defence units were armed from the reserves of the Lithuanian police. Other important way to equip the units – the very members had to find the sources and finance the purchase of the armament themselves.

Nevertheless, despite inauspicious factors and conditions the self-defence structure was being established all over Lithuania. Its activities left significant traces everywhere

where the armed Soviet underground existed. Since historiography has suppressed the armed local defence as a phenomenon and has not evaluated its occurrence and activities, the article provides facts from different regions of Lithuania about its existence and its reencounters with the Soviet partisans. These facts are intended to show that the establishment and activities of the armed local defence units especially in the Southeastern and Eastern Lithuania was a massive phenomenon during the Nazi German occupation.

The mass occurrence of the armed local defence is evidenced by ostensive and oblique records from the Soviet underground sources, armed clashes with the Soviet partisans, terror and violence perpetrated against the local defence members, villages and homesteads being burnt, as well as massacres of innocent inhabitants and other repressions. The most brutal acts of the kind the Soviet partisans had perpetrated were: on 29 January 1944 the village of Kaniukai in the Eisiskes region was burnt down (about 35 people were killed) and on 12 April of the same year (during the Easter) the village of Bakaloriskes in Trakai region was also burnt down. The article presents the conclusion that repressive means of the red partisans were not adequate to the harm the local defence groups from these villages had done to the Soviet partisans; those repressions were perpetrated to suppress the local defence as a mass phenomenon. The article also evidences the mass occurrence of the armed local defence presenting the facts about the armament expropriated from the village defence squads by the Soviet partisans when they tried to disarm the local defence, loses of the Soviet partisans during the clashes with the local defence, unsuccessful attempts to push their way from the Rudninkai woods in the Southeast deeper into the country.

Composed from all Lithuanian armed squads which had been formed during the German occupation, the local defence as an armed structure mostly suited the needs of the Lithuanians. Under particular political and historical circumstances it struggled with the Soviet partisans who have been acting in Lithuania mostly under the leadership of the Soviet Union, which had aggressive political intentions in respect to the Lithuanian nation. The armed local defence became a mass resistance movement against the armed Soviet underground and so expressed the natural law the members of the local defence had to defend their homeland, tangibles and cultural property of many generations. This was the factor having conditioned the mass occurrence of the local defence. The combat of the Soviet partisans against it, especially in the Southeast Lithuania, became mainly a war against the Lithuanian peasantry.